

Araştırma Makalesi/ Research Article

**ALMAN ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA TÜRK DEVLET ADAMLARI VE
BÜROKRATLAR: ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ (1925-1935)**

*TURKISH STATESMEN AND BUREAUCRATS IN THE LIGHT OF THE
GERMAN ARCHIVE DOCUMENTS: THE EARLY REPUBLICAN ERA (1925-
1935)*

Fahri TÜRK*

*Geliş Tarihi: 19.08.2020
(Received)*

*Kabul Tarihi: 03.06.2021
(Accepted)*

ÖZ: Bu çalışmada Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasal Arşivindeki belgeler ışığında 1925-1935 yılları arasında çeşitli kademelerde görev yapan Türk devlet adamları (özellikle kamu görevlileri ve diplomatlar) ve onların Almanya ile ikili ilişkileri ele alınmaktadır. Konunun net bir şekilde anlaşılabilmesi için ilkin Almanların Osmanlı Devleti'nde bürokrat ve siyasetçi devşirme konusu üzerinde durulacaktır. İkinci olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında Almanların Türk bürokratları ve diplomatları nasıl değerlendirdikleri hususu masaya yatırılacaktır. Bu bağlamda Almanların özellikle söz konusu dönemde Türk siyasetinde önemli rol oynayan veya oynaması muhtemel Rıza Nur, Kâzım Dirik ve Ali Fethi Okyar gibi devlet adamlarını detaylı bir şekilde tahlil ettikleri dikkat çekmektedir. Ayrıca Türk Dış İşleri Bakanlığı mensuplarının ve özellikle Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliğinin mercek altına alındığı dikkatlerden kaçmamaktadır.

Bu makalenin amacı, Türk devlet adamlarının Alman arşiv belgelerine nasıl yansıdığını ortaya koymaktır. Çalışma yönetsel olarak birincil kaynaklar olan arşiv belgelerinin içerik analizine tabi tutulmasına dayanmaktadır. Mevcut yazında bu konuyu başı başına ele alan bilimsel çalışmalar yetersiz olduğundan söz konusu makale Türk-Alman ilişkilerine özgün bir katkı yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Alman Dış İşleri Bakanlığı Arşivi, Cumhuriyet Dönemi, Türk Devlet Adamları, Kâzım Dirik, Ali Fethi Okyar, Moskova Büyükelçiliği

ABSTRACT: This article deals with the Turkish statesmen (especially bureaucrats and diplomats) in the early republican era (1925-1935) and with their ties to the Germany in the light of German Foreign Office archives. In order to give a better understanding of this issue it will be firstly explained how Germans recruited Turkish bureaucrats and politicians in the Ottoman time. Secondly, it will be examined to what extent Germans evaluated Turkish statesmen in the early republican era. Within this context this article draws attention to that how Germans have deeply analysed the Turkish statesmen playing an important role at the given time in Turkish politics such as Rıza Nur, Kâzım Dirik and Ali Fethi Okyar. Moreover, the members of the Turkish diplomatic corps as well as the Turkish Embassy in Moscow has been analysed as well.

The aim of this article is to explain how the Turkish statesmen were evaluated in the German archives in an objective manner and to stress the necessity of being carefullness of Turkish statesmen by developing of their bilateral ties to foreign countries. Methodically this

* Prof. Dr., Trakya Üniversitesi, fahriturk@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0117-0573.

study based on the content analysis of the primary sources, namely German archive materials. Because of absence of any studies on this specific issue in the existing literature this article aims to contribute to the Turkish-German relations.

Key Words: German Foreign Office Archives, Republican Era, Turkish Statesmen, Kâzım Dirik, Ali Fethi Okyar, Turkish Embassy in Moscow

EXTENDED ABSTRACT

Germans have tried to get contacted with the Turkish statesmen such as bureaucrats and diplomats in the Ottoman time as well as in the early Republican era in order to find out how far these persons would have been indispensable to the German interests. These reports on Turkish statesmen by the German diplomats were written so detailed that they can be regarded as a psychoanalysis of the investigated persons. If one can consider these documents in detail, it seems obvious that Turkish statesmen and diplomats evaluated by Germans in general as incompetent persons in their professional skills. On the other hand from these archive materials it is evident that German decisionmakers were very keen on a cooperation with the Turkish statesmen in order to realise the interest of their country. German diplomats evaluated the Turkish statesmen and bureaucrats not only in response to their real contributions to the German politics but they also supported Turkish decisionmakers by means of some material benefits. For instance, German Alexander von Humboldt Foundation made available a grant for Orhan, the younger son of Generalgovernor of İzmir Kâzım Dirik, who served during the World War First (1914-1918) in the Turkish army as an officer. Consequently he had very friendly ties to the German officers in the southern front.

This article deals with the Turkish statesmen (especially bureaucrats and diplomats) in the early republican era (1925-1935) and with their ties to the Germany in the light of archives of the German Foreign Office. It will be indicated that the evaluations of the characteristics of the Turkish statesmen from the above mentioned archives based on the observation of the German diplomats that served in the given period in Turkey. If we consider that the German diplomats would not lead their decisionmakers into wrong path, we can assume that the assessments in these reports on Turkish statesmen were objective and reliable. Within this context however one cannot say that every Turkish statesmen or bureaucrats were collaborators who just cooperated with Germans. The aim of this article is to explain how the Turkish statesmen were evaluated in the German archives in an objective manner and to stress the necessity of being carefulness of Turkish statesmen by developing of their bilateral ties to foreign countries. Methodically this study based on the content analysis of the primary sources, namely German archive materials. Because of the absence of any studies on this specific issue in the existing literature this article aims to contribute to the Turkish-German relations.

In order to give a better understanding of this issue it will be firstly explained how Germans recruited Turkish bureaucrats and politicians in the Ottoman time. Moreover it will be explored the role of the Turkish officers and that of Enver Pasha's as well. Secondly, it will be examined how Germans considered Turkish statesmen in the early republican era. Within this context this article points out that Germans have analysed the Turkish statesmen such as Rıza Nur, Kâzım Dirik and Ali Fethi Okyar in a very careful way. Moreover, the members of the Turkish diplomatic corps as well as the Turkish Embassy in Moscow has been analysed as well.

German names of persons and places were used according to German spelling rules in this research work. By analysing Turkish statesmen and bureaucrats in this article it has been borrowed the adjectives which appeared in the documents of German archives. For instance, the adjectives such as “nationalist”, “Turanist” etc. were those concepts which were used by the German diplomats in order to describe Turkish statesmen and bureaucrats. Therefore the use of these words that sound more negative was not the own preference of the author indeed. These stemmed from the efforts for loyalty to originality and uniqueness of the archive materials.

Key Words: German Foreign Office Archives, Republican Era, Turkish Statesmen, Kâzım Dirik, Ali Fethi Okyar, Turkish Embassy in Moscow

1. GİRİŞ

Almanlar gerek Osmanlı İmparatorluğu gerekse Cumhuriyet dönemlerinde Türk devlet adamlarını (kamu görevlileri, milletvekilleri, diplomatlar, askerler vb.) yakından takip ederek söz konusu şahısların Alman çıkarları açısından ne dereceye kadar elverişli addedilebileceği hususunda ciddi raporlar kaleme almışlardır. Bu değerlendirmeler kimi zaman adeta psikolojik bir analiz görünümü arz etmiştir. Söz konusu belgelere yakından bakıldığında Türk devlet adamlarının genellikle liyakatli olarak değerlendirilmedikleri için eleştirildikleri görülmektedir. Diğer yandan bu belgelerden Almanların Türkiye’de kendi çıkarlarını gerçekleştirebilecekleri siyasetler, diplomatlar vb. karar alıcılarla sıkı bir ilişki içinde oldukları anlaşılmaktadır. Almanlar, Türk bürokrat ve devlet adamlarını sadece Almanya’ya yakınlıkları veya fayda sağlama potansiyelleri açısından değerlendirmemiş bilâkis gerektiğinde maddi menfaat temin etmek suretiyle onlara omuz vermişlerdir. Bu durum Kâzım Dirik’in küçük oğlu Orhan’ın Aleksander von Humboldt Vakfı tarafından desteklenmesinde açık ve net bir şekilde su yüzüne çıkmıştır.

Bu araştırmada Alman Dış İşleri Bakanlığı Siyasal Arşivindeki belgeler ışığında 1925-1935 yılları arasında görev yapan Türk devlet adamları (özellikle kamu görevlileri ve diplomatlar) ve onların Almanya ile ikili ilişkileri ele alınmaktadır. Hemen belirtmek gerekir ki, Alman arşiv belgelerinde değerlendirmeye tabi tutulan devlet adamlarının karakter özellikleri Alman diplomatların gözlemlerine dayanmaktadır. Söz konusu diplomatların kendi karar alıcılarını yanlış yönlendirmek istemeyeceklerinden hareket edildiğinde bu raporlardaki görüşlerin gerçeğe yakın ve objektif oldukları düşünülebilir. Yukarıda anlatılanlar çerçevesinde Almanlarla işbirliği yapmış olan her devlet adamının veya bürokratin Türkiye’nin çıkarlarına mugayir olarak hareket ettiğini ileri sürmek doğru ve bilimsel bir yaklaşım değildir.

Konunun net bir şekilde anlaşılabilmesi için ilkin Almanların Osmanlı Devleti’nde bürokrat ve siyasetçi devşirme konusu üzerinde durulacaktır. İkinci olarak Cumhuriyet’in ilk yıllarında Almanların Türk bürokratları ve diplomatları nasıl değerlendirdikleri hususu masaya yatırılacaktır. Bu bağlamda Almanların özellikle söz konusu dönemde Türk siyasetinde önemli rol oynayan veya oynaması

muhtemel Rıza Nur, Kâzım Dirik ve Ali Fethi Okyar gibi devlet adamlarını detaylı bir şekilde tahlil ettikleri dikkat çekmektedir. Ayrıca Türk Dış İşleri Bakanlığı mensuplarının ve özellikle Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliğinin mercek altına alındığı dikkatlerden kaçmamaktadır.

Bu makalenin amacı, Türk devlet adamlarının Alman arşiv belgelerine nasıl yansıdığını yansız ve objektif bir şekilde ortaya koymaktır. Bu çalışma yöntemsel olarak birincil kaynaklar olan arşiv belgelerinin içerik analizine tabi tutulmasına dayandığından Türk-Alman ilişkilerine özgün bir katkı yapacak mahiyettedir.

Almanca şahıs ve yer adları bu dildeki orijinal yazılımları esas alınarak kullanılacaktır. Bu araştırmada incelenen devlet adamları ve bürokratlar çözümlenmeye tabi tutulurken Alman arşiv belgelerinde geçen sıfatlar tercih edilmiştir. Örneğin, ilk bakışta subjektif ve yanlı olarak algılanan “milliyetçi”, “Turancı”, “Almanların adamı” vb. sıfat ve tamlamalar Alman yetkililerin raporlarını kaleme alırken söz konusu şahsiyetleri betimlemek için kullanmış oldukları kelimelerdir. Dolayısıyla yukarıda dile getirilen kavramların kullanılması bu satırların yazarının bir tercihi olmayıp belgelerin orijinalliğine sadık kalma çabasının bir ürünüdür.

2. OSMANLI DÖNEMİ

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yüksek düzey devlet yöneticilerinin iktidara gelebilmek veya iktidarlarını devam ettirebilmek için bir Avrupa devletinin koruyuculuğu altına girmeleri gerekiyordu. Bu bağlamda İzzet Paşa'nın sözlerine kulak verilecek olursa:

“Yeni göreve gelen bir üst düzey yönetici kendi amaç ve çıkarlarını gerçekleştirebilmek için yabancı bir ülkenin desteğini sağlamaktan çekinmemiştir. Bu davranış tarzı garip durumların meydana gelmesine neden olmuştur. Örneğin, Reşit Paşa İngiltere yanlısı bir politika izlerken, Âli Paşa Fransa yanlısı bir politikadan yana olmuştur. Devlet adamları arasındaki bu kutuplaşmalar Avrupa devletlerinin sürekli olarak devletin iç işlerine karışmalarını kolaylaştırmış ve devlete büyük zarar vermiştir.”¹

Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, Rus yanlısı bir politika izlediğinden zamanla Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Nikolay Pavloviç Ignatiew'in (1832-1908) oyuncağı durumuna düşmüştür. Onun sadrazamlığı döneminde İstanbul'da Rus etkisinin bir hayli arttığı görülmüştür. Ignatiew, M. Nedim Paşa ile kurmuş olduğu dostluk sayesinde II. Abdülhamid'e istediği zaman erişebilme şansına da sahipti. Bu bağlamda vurgulanması gereken bir diğer nokta ise, Mithat Paşa'nın ve Jön Türklerin M. Nedim Paşa'nın Rus yanlısı politikasına karşı oluşlarıydı. II. Abdülhamid ise, Mithat Paşa'nın İngiliz taraftarı olduğuna inanmıştır. Gerçekten de onun İngilizlere büyük bir itimat beslediği aşikârdı.

¹ İzzet Pascha, “Denkwürdigkeiten des Marschalls Izzet Pascha”, *Klinghardt Karl* (hrsg.), Leipzig 1927, s.72.

Büyük Avrupa devletleri İstanbul'da milli çıkarlarını gerçekleştirmek istediklerinden kendi amaçlarına hizmet edebilecek karar alıcıları iktidara getirmek için birbirleriyle kıyasıya bir mücadele içerisine girmişlerdir. Bu şartlar altında ikbal makamına gelen bir paşa doğal olarak efendisinin Bâb-ı Âli üzerindeki etkisinin artması için var gücüyle çalışmaya başlamıştır. Rüşvetin² devlet mekanizması içinde yaygın bir yer edinmiş olması nedeniyle Avrupalı devletlerin yüksek dereceli devlet memurlarını parayla ikna etmeleri hiç te zor bir mesele olmamıştır. Almanya'nın da bazı paşalara rüşvet dağıttığı, Colmar Freiherr von der Goltz'un Otto von Bismarck'a yazdığı gizli bir mektupla belgelenmiştir:

*"Mavzer tüfekleri hususunda çıkarlarımıza hizmet etmiş olan ve sizin de tanıdığınız R, M ve H adlı paşaların bize yardımcı olacaklarına şüphem yoktur. Sizin de bildiğiniz gibi, bu devlet adamlarına şimdiye kadar kararlaştırılan miktarlarda parayı verdim. Bu ödemelere devam ettiğimiz müddetçe yukarıda sayılan bu devlet adamlarının Alman çıkarlarına hizmet edeceğine eminim. Bu yardımlar Alman çıkarları açısından yeri doldurulamayacak bir değere sahiptir. Bundan başka Almanya'dan sürekli para alan birçok general de arkadaşımız ve dostumuzdur."*³

2.1. Devlet Adamları ve Bürokratlar

Osmanlı Devleti'nde yüksek dereceli devlet memurları arasında Alman dostluğu ve hayranlığı çok yaygın olmuştur. Bu düşünce ve duygunun temel nedenini Almanya'nın o zamana kadar Osmanlı Devleti'nden toprak talep etmemiş olması oluşturmuştur. Söz gelimi, Sadrazam Ferit Paşa, gerçekleri II. Abdülhamid'in yüzüne çekinmeden söyleyebilen Alman Büyükelçi Marschall von Bieberstein'i Türkiye'nin ve Sultan'ın dostu olarak görmüştür.

Diğer yandan Alman konsolosları, Türk siyasetinde günün birinde önemli rol oynayabilecek kişiler hakkında sürekli bilgi toplamışlardır. Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliğinde çalışan Heinrich von Bodman, 1893 ilâ 1908 yılları arasında Orman ve Maden Bakanlığı yapmış olan Selim Melhame (1851-1937)⁴ ile kurduğu

² Osmanlı Devleti'nde rüşvet olayları özellikle devletin mali düzeninin bozulduğu 19. yüzyılda tabiri caiz ise sisteme içkin bir yapı arz etmeye başlamıştır. Rüşvet bilhassa silah ticaretinde Bâb-ı Ali'den sipariş koparmanın bir aracı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde meydana gelen rüşvet olayları için ayrıntılı olarak bkz. Fahri Türk, "Die Genese der Korruption im Osmanischen Staatssystem", *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Cilt II, Sayı II, Haziran 2011, ss.55-61, <http://www.esbadergisi.com/images/sayi3/die%20genese.pdf>, 19.02.2018.

³ Hayri Mutluçağ, "Dost bildiğimiz ve ordumuzu ıslah için içimizde bulundurdularımızın marifetleri", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Sayı 12, İstanbul 1968, s.39.

⁴ Beyrutlu Maruni bir sarrafın oğlu olan Selim Melhame İstanbul'a gelerek önce bir süre Kapalıçarşı'da çalışmış daha sonra ise Abdülhamit'in Hafiyeye Teşkilatına girmiştir. 1861

iyi ilişkiler sayesinde Harbiye Nezaretinin Krupp Firmasına vereceği top siparişleri hakkında zamanından önce bilgi aldığını belirtmektedir. S. Melhame, Bodman'a daha farklı konularda da bilgi sızdırmıştır.⁵ Almanya, Makedonya maliyesinin uluslararası kontrole tabi tutulması amacıyla diğer Avrupa devletleriyle birlikte Türkiye'ye nota verdiği zaman, Bâb-ı Ali'nin Almanya'ya karşı duyduğu kızgınlık S. Melhame tarafından Bodman'a bildirilmişti. Tasarrufu altında olan devlet malını kendi çıkarları için kullanmaktan çekinmeyen S. Melhame zamanının en rüşvetçi politikacıları arasında sayılmıştır. Onun Almanlarla mesaisi bununla da bitmemiştir. S. Melhame, Alman Büyükelçi von Bieberstein ile kurmuş olduğu dostluğa dayanarak ondan kızları için soylu Alman ailelerden iki damat bulmasını dahi rica etmiştir.⁶

Almanlar Türk devlet adamlarıyla yakın ilişkiler kurma geleneğini İttihat ve Terakki döneminde de sürdürmüşlerdir. Örneğin, Almanya Halil Bey ve Cavit Bey gibi Türk devlet adamlarına madalya vermiştir. Bunların haricinde Alman Hükümeti ayrıca Talat Paşa ve Enver Paşa'yı da birer adet savaş madalyasıyla taltif etmiştir. Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Baron Hans von Wangenheim'in sözlerine bakılacak olursa, Prens Said Halim Paşa başlangıçta biraz çekingen davranırsa da Türk-Alman ilişkilerinin gelişmesine büyük katkı yapmıştır. Türk halkı Said Halim Paşa'yı iki ülke arasındaki ittifakın yaratıcısı olarak görmüştür. Wangenheim ayrıca Said Halim Paşa'nın yüksek dereceli devlet adamlarına verilen "Kara Kartal" (Schwarzer Adler) madalyası ile onurlandırılmasının uygun ve yerinde olacağını bildirmiştir.⁷ Diğer yandan Talat Paşa da kabinesini oluşturduğu zaman Kara Kartal madalyası ile ödüllendirilmiştir. Richard von Kühlmann'ın sözlerine inanılacak olursa, Almanya'nın verdiği bu madalya yeni hükümetin Türk halkı nezdinde

tarifli Maadin Nizamnamesi'ne dayanarak ülkenin önemli maden yataklarını yabancı şirketlere peşkeş çekmek suretiyle bu işten önemli paralar kazanmıştır. 1893-1908 yılları arasında Orman ve Maden Nazırlığı yapmıştır. Örneğin, Selim Melhame'den önceki 30 yılda yabancılara toplam 100 civarında imtiyaz verilmişken onun döneminde bu rakam üçe katlanmıştır. Nazırlığı döneminde birçok Ermeni, tarım uzmanı olarak yetiştirilmek amacıyla yurtdışına gönderilmiştir. Kardeşi Necip Melhame ise Abdülhamit'in Gizli Polis Teşkilatının başında bulunuyordu. (Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, "History of the Ottoman Empire and Modern Turkey", Volume II Reform, *Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge 1977, s. 230).

⁵ PA-AA, R13796, Türkiye Nr. 158, Bd. 8-9, Konstantinopol, 15 August 1905.

⁶ PA-AA, R13796, Türkiye Nr. 158, Bd. 8-9, Konstantinopol, 10 August 1905.

⁷ PA-AA, R13798, Türkiye Nr. 159, Bd. 13-14, Konstantinopol, 17 Oktober 1915.

itibarının artmasına hizmet etmiştir.⁸ Alman İmparatoru II. Wilhelm tarafından kabul edilen İsmail Canbolat'a ise, Türkiye'deki Alman çıkarlarının gelişmesine olumlu katkı yaptığından dolayı ikinci sınıf "Kızıl Kartal" (Roter Adler) madalyası verilmiştir.⁹

2.2. Askerler

Alman yöneticiler, özellikle Alman birliklerinde kıta hizmeti yapan Türk askerleri ile yakın ilişkiler kurmayı ihmal etmemişlerdir. Almanya'da bulunan birçok Türk subayı bu ülkeye karşı dostane duygular geliştirdiğinden, Alman yöneticiler gerektiğinde bu askerlerden yararlanma yoluna gitmişlerdir. Örneğin, Mahmut Muhtar Metz Harp Akademisinde gördüğü üç yıllık eğitimin ardından Alman Ordusuna beş yıl hizmet ederek teğmen rütbesi almıştır. O ayrıca Alman Genelkurmay Başkanlığında da çalışmıştır. 31 Mart Vakası M. Muhtar Paşa'nın birliklerinde patlak verdiğinden, Üçüncü Ordunun İstanbul'a girmesiyle birlikte canını Alman Konsolosluğuna zor atmıştır.¹⁰ M. Muhtar kendisini gerçek anlamda Alman dostu olarak gördüğünden, Alman konsolosu ona böyle bir hayat memet meselesinde yardım etmeyi bir vefa borcu olarak addetmiştir.¹¹ Ayaklanmanın bastırılmasından sonra rütbesi albaylığa indirilen M. Muhtar Paşa hayatının geri kalan kısmını geçirmek için Almanya'ya gitmiştir.

Askeri Ataşe Binbaşı Walter von Stempel, 1882-1886 yılları arasında Wiesbaden'de bulunan Oranien Topçu Birliğinde görev yapan Ali Rıza Paşa'nın Türk Topçu Birliğinin başına getirilmesini Alman çıkarları açısından hayati önemde görmüştür. Diğer yandan A. Rıza Paşa, kalibresi 15 santimetreye kadar olan bütün topları Türkiye'de üretmek istediğinden, gerekli makine ve hammadde alımı için Krupp Firmasını uygun bulmuştur. Ancak bu proje maddi imkânsızlıklar yüzünden hayata geçirilememiştir.¹² 1900 yılında alemdar olarak Potsdam Muhafız Alayında Alman hizmetine giren diğer bir Türk subayı Reşit Bey ise, Neisse Harp Akademisinde gördüğü bir yıllık eğitimden sonra teğmenliğe terfi etmiştir. Daha sonra Mızraklı Süvari Alayında Ağustos 1905'e kadar görev yapan Reşit Bey aynı yıl İstanbul'a dönmüştür.¹³ Almanya'da 87. Piyade Alayı, 13. Hafif Süvari Alayı ve Alman Genelkurmayda görev yapmış diğer bir Türk subayı da Salih Paşa'dır.

⁸ PA-AA, R13801, Türki Nr.159, Bd. 16-17, Konstantinopel, 22 März 1917, Talat Paşa'ya Kara Kartal Nişanı tevcih edilmesinin Tanin gazetesine yansımaları hakkında bkz. Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhü Talat Paşa*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s.113-116.

⁹ PA-AA, R13801, Türki Nr. 159, Bd. 16-17, Konstantinopel, 02 Mai 1917.

¹⁰ PA-AA, R13796, Türki Nr. 159, Bd. 11-12, Konstantinopel, 21 Januar 1910.

¹¹ PA-AA, R13788, Türki Nr. 159, Bd. 3-4, Konstantinopel, 15 April 1909.

¹² PA-AA, R13788, Türki Nr. 159, Bd. 3-4, Konstantinopel, 07 August 1908.

¹³ PA-AA, R13788, Türki Nr. 159, Bd. 3-4, Tanger, 27 August 1908.

Almanlar, Salih Paşa'yı organizasyon ve stratejik planlama konularında çok kabiliyetli biri olarak nitelemişlerdir.¹⁴

Türkiye'ye döndükten sonra Genelkurmay Başkanlığı da yapan İzzet Paşa ise Kassel'de bulunan Hessen 14. Hafif Süvari Birliğinde görev yapmıştır.¹⁵ İzzet Paşa, Harbiye Nazırı olduğu vakit Wangenheim'a Enver Bey'i Berlin'e askeri ataşe olarak göndermeyi düşündüğünü söylediğinde, Alman elçisi, onun bu göreve atanmasının Almanya açısından siyaseten anlamlı ve uygun olduğunu ifade etmiştir. Wangenheim böylece Enver Bey'in Almanya'yı daha iyi tanıyacağını düşünmüştür. Esasında bu tedbirler İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlısı olan subay ve devlet adamlarının Almanya hakkındaki ön yargılarını kırmaya yönelik olmuştur.¹⁶

2.3. Enver Paşa

Türk-Alman ilişkileri bağlamında Enver Paşa¹⁷ kadar tartışılan başka hiçbir bir tarihi şahsiyet yoktur. Almanlar, 1908 İhtilali'nden sonra Enver Paşa'yı etkilemek için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardır. Söz konusu dönemde Türkiye'de görev yapan Alman askeri heyetine mensup subaylardan Bodo Friedrich Borries von Ditzfurth, Enver Bey'e Almanya'da öğrenim görmesini teklif etmiştir. Ancak söz konusu dönemde hiçbir Türk askeri yurt dışında eğitim amacıyla bulunmadığından dolayı Enver Bey Alman Ordusunda hizmet görememiştir.

¹⁴ PA-AA, R13788, Türki Nr. 159, Bd. 3-4, Konstantinopel, 01 Mai 1909.

¹⁵ Sanders Liman von, *Fünf Jahre Türkei*, Berlin 1920, s. 12.

¹⁶ PA-AA, R13788, Türki Nr. 159, Bd. 3-4, Konstantinopel, 28 November 1909.

¹⁷ Enver Paşa bir memur olan Mustafa Ahmet Paşa'nın oğlu olarak 1881 yılında dünyaya gelmiştir. Babasının memuriyeti nedeniyle daha çocukluğunda Manastır'la tanışmıştır. 1887 yılında Harbiyeden yüzbaşı olarak mezun olan Enver Bey, 1902'ye kadar Türkiye'nin Avrupa vilayetlerinde görev yapmıştır. 1899-1902 yılları arasında piyade subayı olarak Genelkurmay Okuluna giren Enver Bey bu okulu ikincilikle bitirmiştir. Daha sonra bir süre Genelkurmayda görev yapan Enver Bey Sadrazam Hilmi Paşa'nın emrine verilmiştir. Enver Bey İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilk olarak kurmay binbaşı olarak Selanik'te irtibata geçmiştir. 1908 yılında Niyazi Bey'den sonra Enver Bey de bir tim kurarak Tikveş dolaylarında çetelere karşı mücadele etmiştir. 1908 İhtilali'nden sonra 23 Mayıs 1909 tarihinde askeri ataşe olarak Berlin'e giden Enver Bey, burada Almanya'yı ve bu ülkenin kültürünü yakından tanıma fırsatı bulmuştur. 1910 yılında bir süre Londra'da da bulunan Enver Bey ertesini yıl Trablusgarp Savaşı'na katılarak diğer Teşkilat-ı Mahsusa mensubu arkadaşlarıyla birlikte Senusileri, İtalyanlara karşı mücadele amacıyla örgütlemiştir. İkinci Balkan Savaşı'nda Edirne'yi Bulgarlardan geri alan Enver Bey Süleyman Efendi'nin kızı Naciye Sultan ile evlenerek saraya damat olmuştur (bkz. PA-AA, R13803, Türki Nr. 159, Bd. 18-19, Konstantinopel, 09 November 1917). Enver Paşa'nın biyografisi, özellikle de Enver Paşa'nın Türkçülüğü ve Türk-Alman ilişkilerinde Türkçülüğün rolü hakkında ayrıntılı olarak bkz. Mustafa Çolak, *Enver Paşa, Osmanlı-Alman İttifakı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.

Ditfurth aynı zamanda öğrencisi olan Enver Bey hakkında olumlu görüşlere sahip olmuştur.¹⁸ Wangenheim'in Berlin'e yazdığı raporlardan Almanya'nın sistematik bir şekilde Enver Bey'i etkilemek için gayret sarf ettiği anlaşılmaktadır. Wangenheim, Enver Bey'in gelecekte ülkesinin siyasal hayatında hiç kuşkusuz önemli bir rol oynayacağını bundan dolayı da Almanya'nın ona karşı kayıtsız kalmasının doğru olmayacağını düşünmüştür. Bu mülahazalar ışığında Wangenheim, Enver Bey'in Almanya'da apandisit ameliyatı olması gündeme geldiğinde, onun Berlin'de etki altına alınarak mutlaka Almanya'nın yanına çekilmesi gerektiğini rapor etmiştir.¹⁹ Ancak Enver Bey öyle kolay etkilenebilecek askerlerden değildi. Kaldı ki, Almanlar daha sonraları Türkiye'de yapılan kazılarda ele geçirilen tarihi eserlerin kendi müzelerine gönderilmesi gündeme geldiğinde onu tekrar etkilemeye çalışmışlar ancak başarılı olamamışlardı.²⁰ Yüzbaşı Egon von Bentheim ise, onun iktidarda olduğu sürece söz konusu tarihi eserlerin Almanya'ya gönderilmesine asla yeşil ışık yakmayacağından emin olduğunu söylemiştir.²¹

Wangenheim Berlin'e yazdığı raporların birinde, Enver Paşa'nın Almanların Türkiye'de güvенеbileceği kişilerden birisi olduğundan bahsederek ona Türkiye'de satın alacağı bir at hediye etmeyi düşündüğünü bildirmiştir. Fakat bir süre sonra Wangenheim her ne hikmetse bu atı Almanya'dan tedarik etme yoluna gitmiştir. Diğer yandan Enver Paşa Almanların Türkiye'ye göndermeyi taahhüt ettikleri silahları zamanında yollamadıkları gerekçesiyle bu hediyeyi kabul etmemiştir.²²

¹⁸ PA-AA, R13788, Türkiye Nr. 159, Bd. 3-4, Konstantinopel, 28 Februar 1909.

¹⁹ PA-AA, R13798, Türkiye Nr. 159, Bd. 13-14, Konstantinopel, 01 November 1913.

²⁰ PA-AA, R13798, Türkiye Nr. 159, Bd. 13-14, Konstantinopel, 05 März 1914.

²¹ Söz konusu arkeolojik bulguların Almanya'ya götürülmek istenmesi zamanla Türk Hükümeti için bir itibar sorununa dönüşmüştür. Almanya, Türkiye'deki arkeolojik kazı çalışmalarına büyük önem veriyordu. 1906 yılına kadar yürürlükte kalan Tarihi Eserleri Koruma Kanunu'na göre, Alman müze işletmeleri çıkarılan tarihi eserlerin yarısını Almanya'ya gönderme hakkına sahipti. Ancak söz konusu yıl kabul edilen yeni Tarihi Eserleri Koruma Kanunu'na göre çıkarılan bütün eserler Türk Hükümeti'ne bırakılmak zorundaydı. Bunun üzerine Prusya Müzeler Müdürü Theodor Wiegand bulunan arkeolojik eserleri siyaset ve ekonomi arasında bir anlaşma zemini bulmak suretiyle Almanya'ya kazandırmanın yollarını aramıştır. Eski kanunun yeniden yürürlüğe sokulması için uğraşıp didinen Wiegand, Alman Hükümeti'ne söz konusu dönemde Türkiye'ye verilecek olan kredinin tarihi eserler ile ilişkilendirilmesini teklif etmiştir. Hatta Wiegand bu krediyi müze kredisi olarak adlandırmıştır (Dahlhaus Friedrich, "Möglichkeiten und Grenzen auswärtiger Kultur- und Pressepolitik". *Dargestellt am Beispiel der deutsch-türkischen Beziehungen 1914-18*, Frankfurt am Main, Bern, Paris 1990, s. 209-10). Almanya'nın Türkiye'de yürüttüğü arkeolojik çalışmalar için bk. Theodor Wiegand, *Halbmond im letzten Viertel*. Archäologische Reiseberichte, Bd. 29, Mainz 1985.

²² PA-AA, R13798, Türkiye Nr. 159, Bd. 13-14, Konstantinopel, 25 Oktober 1914.

Wangenheim, Enver Paşa 1915 yılında Kafkas Cephesi'nde 2.400 Rus askerini esir aldığı zaman hükümetine Harbiye Nazırı ve arkadaşlarının - General Bronsart von Schellendorf, Üsteğmen Otto von Feldmann ve Binbaşı Felix Guse - "Demir Haç" madalyası ile taltif edilmelerini tavsiye etmiştir.²³

Alman diplomat Gerhard von Mutius ise, Enver Paşa'yı dünya çapında bir lider olarak nitelendirmiştir. Çünkü o, cesaretini Makedonya'da çetelere karşı yaptığı gerilla savaşlarında, İtalyanlara karşı verdiği Trablusgarp Savaşı'nda ve II. Balkan Savaşı'nda Edirne'nin Bulgarlardan geri alınmasında ispatlamıştı. Mutius, Enver Paşa'nın Harbiye Nezaretine getirilmesini iktidar yolunda bir araç olarak gördüğünü ifade etmiştir. Enver Paşa, komite önünde boyun eğmemiş ve iktidarı elde etme yolunda kararlı ve soğukkanlı bir şekilde mücadele etmesini bilmiş bir şahsiyet olarak görülmüştür.²⁴

3. CUMHURİYET DÖNEMİ

Alman yetkililer Cumhuriyet döneminde de Türk devlet adamlarını ve üst düzey memurları yakından takip ederek onlar hakkında ayrıntılı raporlar düzenlemişlerdir. Bunlar arasında özellikle bakanlar, bürokratlar, emekli askerler ve Dış İşleri Bakanlığı mensupları öne çıkmışlardır. Çünkü Almanlar bu yetkililer sayesinde Türk siyaseti hakkında bir kestirimde bulunma şansı elde edebilmişlerdir. Her şeyden önce Türk Dış İşleri Bakanlığı bürokrasisinin yakından takip edilmesi Alman çıkarları açısından hayati bir önem arz etmiştir.

Bu bölümde, ilkin devlet adamlarından; Rıza Nur, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Behiç Erkin ve Kâzım Dirik değerlendirilmiş, ardından da Dış İşleri Bakanlığı mensupları (Haydar Bey, Yahya Kemal Bey, Rıdvanbeyoğlu Hüsrev (Gerede) Bey, Refik Emir Bey, Kâmil Bey ve Kemalettin Sami Paşa) sahip oldukları karakter özellikleri ve Alman çıkarları açısından ele alınmıştır. Bu bağlamda özellikle Türk siyasetinde önemli bir rol oynayacağı düşünülen Fethi Bey'e ayrı bir yer verilmiştir. Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği önemine istinaden Budapeşte'den Moskova'ya atanan Vasıf Bey hakkında yazılan raporda adeta mercek altına alınmıştır. Bu bölümde son olarak Almanya ile irtibat halinde olan askerlere değinilmiştir.

Bu çalışmada değerlendirilen on altı devlet adamı ve bürokratin on biri diplomat, biri vali, bir diğeri milletvekili ve üç tanesi ise bakandır. Bu şahsiyetlerin ezici çoğunluğunun kültürel olarak Almanya'ya yakın oldukları söylenebilir (Bkz. Tablo 1).

²³ PA-AA, R13798, Türki Nr. 159, Bd. 13-14, Konstantinopel, 04 Januar 1915.

²⁴ PA-AA, R13798, Türki Nr. 159, Bd. 13-14, Konstantinopel, 09 Januar 1914.

Tablo 1: Alman Arşivlerinde Değerlendirilen Cumhuriyet Dönemi Devlet Adamları/Bürokratlar

Şahsiyet	Görevi	Değerlendirme/ Kültürel Yakınlık
Rıza Nur	Milletvekili	Turancı/---
Hamdullah Suphi Tanrıöver	Bakan	---/Fransa
Mustafa Necati Bey	Bakan	Milliyetçi/---
Behiç Erkin Bey	Bakan	---/Almanya
Kâzım Dirik	Vali	---/Almanya
Haydar Bey	Diplomat	---/Almanya
Yahya Kemal Beyatlı	Diplomat	Milliyetçi/---
Hüsrev Gerede	Diplomat	---/Almanya
Refik Emir Bey	Diplomat	Milliyetçi/---
Ali Fethi Okyar	Diplomat	---/Fransa
Vasıf Bey	Diplomat	---/Rusya
Ferruh Bey	Diplomat	---/Almanya
Mustafa Vedid Bey	Diplomat	---/Almanya
Cevad Bey	Diplomat	---/Almanya
Kemalettin Sami Paşa	Diplomat	---/Almanya
Kâmil Bey	Diplomat	---/Almanya

Kaynak: Bu tablo Alman Dış İşleri Bakanlığı Arşivi'nde yer alan [PA-AA, R78552 (Türkische Staatsmänner), PA-AA, R78578 (Kulturpropaganda), PA-AA, R78556 (Türkei) ve PA-AA, R13803 (Türkei)] numaralı klasörlerdeki bilgilere istinaden yazar tarafından oluşturulmuştur.

3.1. Devlet Adamları ve Bürokratlar

Almanların değerlendirmeye tâbi tuttıkları devlet adamlarının başında Rıza Nur (1879-1943)²⁵ gelmektedir. Rıza Nur'un ismi belirtilmeyen Alman Devlet Bakanı (Reichsminister) ile görüşme isteğinin ele alındığı raporda söz konusu şahsın Mustafa Kemal Paşa'nın çok yakınında yer aldığı ve Ankara kulislerinin en etkili isimlerinden birisi olduğu dile getirilmektedir. Ayrıca milletvekili olan Rıza Nur'un daha önce Berlin'e veya başka bir başkente büyükelçi olma beklentisinin gerçekleşmemesi yüzünden parlamenterlik görevinden vazgeçmeyeceği

²⁵ Sinop'ta dünyaya gözlerini açan Rıza Nur, askeri tıbbiyeden doktor yüzbaşı olarak mezuniyetini müteakiben bir süre Mekteb-i Tıbbiyede hocalık yapmıştır. 1908 İhtilali'nden sonra Meclis-i Mebusanda vekillik yapmıştır. Önceleri İttihat ve Terakki Partisi'ne mensup olan Rıza Nur bu partiden ayrılarak bir ara Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne bile katılmıştır. Cumhuriyet kurulduktan sonra TBMM'ye milletvekili olarak giren Rıza Nur sıhhiye ve dış işleri bakanlıkları yapmıştır. Moskova (1921), Harkov (1922) ve Lozan'da (1923) yürütülen görüşmelerde murahhas olarak görev alan Nur'un 52 adet eseri bulunmaktadır (*Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Rıza Nur maddesi, s.327).

bildirilmektedir. Yapılan bu değerlendirmenin ardından Rıza Nur'un gelecekte Türk siyasal hayatında önemli bir rol oynama potansiyeline sahip olduğu belirtilerek Almanya ile çok az şahsi ilişkiye girmiş olduğu vurgulanmış ve dolayısıyla randevu beklentisinin karşılanması gerektiği tavsiye edilmiştir.²⁶ Diğer yandan Almanların Rıza Nur hakkında yapmış oldukları değerlendirmeler bunlarla sınırlı kalmamıştır. İsviçre'nin Davos şehrinde bulunan Alman Büyükelçiliğinin Müsteşar Herbert Freiherr von Richthofen'in mektubuna verdiği cevabi yazıda Rıza Nur'un Almanlar tarafından Berlin'de büyükelçi olarak istenmediği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Almanların raporlarına kulak verilecek olursa, Rıza Nur aşağıdaki ifadelerle değerlendirilmektedir:

“Rıza Nur’u iki yıl önce Lozan’da tanıdım. Türkiye’nin Berlin Büyükelçiliği için adı geçen en güçlü aday olmasına rağmen muhtemelen bakan olduğu için bu görevi kabul etmemiştir. Rıza Nur gözüme aşırı Turancı olarak gözüküyorduğundan hakkında iyi intibaım olduğunu söyleyemem. Çünkü Turancılar savaşta (Birinci Dünya Savaşı’nda) kabul edemeyeceğimiz aşırı istekleriyle bize (Almanlara) ciddi anlamda zorluk çıkarmışlardı.²⁷ Onunla ilk görüşmemde kendisini kıskırtmamış olmama rağmen bana gelecekte Türkiye’de nasıl davranmamız gerektiğine dair uzun bir nutuk attı. Çünkü Rıza Nur bizim (Almanların) geçmişte Türkiye’de yanlış davrandığımızı düşünmektedir. Bu yüzden bu ilk sohbetimizin cesaretlendirici olduğunu söyleyemem. Hatta dostumuz olan A. I. adlı gazeteci Rıza Nur’un Ankara’nın

²⁶ PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd. 2, Berlin, 14 März 1925.

²⁷ Almanya, Osmanlı Devleti ile imzalamış olduğu 2 Ağustos 1914 tarihli müttefiklik anlaşmasının haricinde 1915, 1916 ve 1917 yıllarında yapılan anlaşmalarla savaş sonrası Türkiye lehine sınır değişiklikleri yapmayı taahhüt etmişti. Diğer bir ifadeyle Almanya daha savaşın başında muhtemel bir galibiyet durumunda doğu sınırında Osmanlı Devleti lehine sınır düzenlemeleri yapmaya razı olmuştu. Osmanlı Devleti ileri gelenleri arasındaki Türkçülük faaliyetleri 1917 yılında patlak veren Bolşevik Devrimi’nden sonra Almanya ve Türkiye arasında ciddi bir sorun haline gelmişti. Hatta 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü’nün Türk Kafkas İslam Ordusu tarafından ele geçirilmesi bu ihtilafın üzerine tuz biber ekmiştir. Türk Ordusunun Kafkasya harekâtıyla Brest-Litovsk Anlaşması’nı tanımadığı anlaşılınca Bakü petrolünün kontrolü Almanlar için hayati önem kazanmıştır. Bu yüzden Alman Genel Kurmayı Türk Ordusunun Bakü’ye doğru ileri harekâtını engellemeye kalkmış ancak Enver Paşa’nın tavizsiz tutumu yüzünden geri adım atmak durumunda kalmıştır. Dahası Almanlar Bakü petrolü konusunda müttefiki Türkiye’yi hiçe sayarak Ruslarla anlaşma yoluna giderek Bakü petrolünün dörtte birini garantilemişlerdir. İşte Alman diplomatın çıkartıldığı dediği zorluklar her iki müttefikin Kafkasya politikaları bağlamında çıkar çatışması içerisine girmesinden kaynaklanmıştır (Osmanlı Devleti ve Almanya’nın Kafkasya politikaları ve bu konudaki görüş ayrılıkları hakkında ayrıntılı olarak bkz. (Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006).

en köktenci siyasetçisi olduğunu ve Türk Hükümetinin aldığı aşırı kararların arkasında onun imzasının olduğunu ifade etmiştir. Rıza Nur'un Türk Hükümeti üzerinde büyük bir etkisi ve yaptırım gücü bulunmaktadır."²⁸

Bu değerlendirmeden sonra Rıza Nur'un muhtemel Berlin Büyükelçiliği görevinin Almanlara sıkıntı yaratacağı vurgulanarak Almanya'ya gelmesi halinde iyi geçinilmeye çalışılacağı ifade edilmiştir.

Alman Büyükelçiliği, Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi Tanrıöver²⁹ Bey'in geçmiş olduğu bir hastalık sebebiyle görevinden istifa etmesi üzerine Dış İşleri Bakanlığına göndermiş olduğu 23 Aralık 1925 tarihli raporda, Tanrıöver'in Türkiye'de eğitim hayatı için gerçekten önemli adımlar attığı vurgulanarak, onun kültürel olarak Fransızlara yakın olduğu dile getirilmiştir. Tanrıöver'in yerine gelen ve CHP'nin faal bir üyesi olan Mustafa Necati Bey'in (1894-1929)³⁰ ise hem karakter özelliklerinin hem de eğitim alanındaki bilgi düzeyinin yüksek olmadığı ifade edilmiştir. Hatta Necati Bey'in eğitim alanında herhangi bir uzmanlığının bulunmadığı buna karşılık işgüzar bir şahıs olduğu bildirilmiştir. Sonuç olarak Almanlar, Necati Bey'in Türk kültür politikasını milliyetçi ilkeler çerçevesinde yürüteceği yönünde tahminde bulunmuşlardır.³¹ Necati Bey'in Avrupa'ya yapmış olduğu bir seyahat ile ilgili olarak yazılan raporda ise onun milliyetçi politikalarının yabancı okullara zarar verebileceği hususu vurgulanarak bu konuda aşağıdaki ifadeler sarf edilmiştir: "[...] Necati Bey, Türkiye'de bulunan yabancı okullara karşı

²⁸ PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd. 2, Davos, 22 März 1925.

²⁹ Sami Paşa'nın torunu ve Abdüllâtif Suphi Paşa'nın oğlu olan Hamdullah Suphi Tanrıöver İstanbul'da dünyaya gelmiş ve Galatasaray Lisesinde öğrenim görmüştür. Özellikle 1908'den sonra gazete ve dergilerde milliyetçilik üzerine yazılar kaleme almıştır. Bir süre İstanbul Erkek Öğretmen Okulunda görev yaptıktan sonra Türk Güzel Sanatları alanında profesör olmuştur. İstanbul Türk Ocağının kuruluşuna emeği geçen büyük Türkçülerdendir. Saruhan ve İstanbul milletvekilliğinin haricinde iki kere Maarif Vekâleti görevini ifa etmiştir. Daha sonra 13 yıl boyunca Türkiye Cumhuriyeti Bükreş Büyükelçisi olarak görev yaptıktan sonra Türkiye'ye dönmüş ve tekrar milletvekili seçilmiştir. Büyük bir mütefekkir ve hatipti (*Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Hamdullah Suphi Tanrıöver maddesi, s. 375-376).

³⁰ İzmir'de doğan Mustafa Necati Bey İzmir İdadisindeki eğitiminden sonra İzmir Öğretmen Okulunda hocalık yapmıştır. Milli Mücadele'ye katılarak Ahmet Anzavur'un takibinde bulunmuş ve Yunanlılara karşı mücadele etmiştir. 1920 yılında Saruhan milletvekili olduktan sonra çeşitli komisyonlarda çalışmıştır. 1923 yılında İzmir milletvekili seçildikten sonra sırasıyla İmar ve İskân Bakanlığı (1923) ve Adalet Bakanlığı (1924) görevlerinde bulunmuştur. Daha sonra 1925 yılında o zamanki adıyla Maarif Vekâleti olan Milli Eğitim Bakanlığına getirilmiş 1929 tarihinden ölüncüye kadar bu görevi ifa etmiştir. Eğitimi yeterli olmamakla birlikte eğitim işlerine karşı alâkası büyüktü (*Resimli Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi*, Mustafa Necati maddesi, s.224-225).

³¹ PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd. 2, Konstantinopel, 23 Dezember 1925.

sempati beslememektedir. Ancak şu ana kadar onun İstanbul'da bulunan Alman Okuluna herhangi bir sorun çıkardığı vaki değildir."³²

Diğer yandan Almanlar kendileriyle işbirliği yapan devlet adamlarının görevden ayrılmalarını ise büyük bir üzüntüyle karşılamışlardır. Söz gelimi, Bayındırlık Bakanı Behiç Erkin Bey'in (1876-1961)³³ demiryolları politikasındaki başarısızlığı üzerine görevinden ayrılması Almanya'nın Türkiye'deki çıkarları açısından olumsuz bir gelişme olarak aşağıdaki ifadelerle değerlendirilmiştir:

*"[...] Behiç Bey dünyayı tanıyan ve dil bilen birisidir. İlerici olan söz konusu şahıs isteyerek ve bilinçli bir şekilde Alman çevrelerinde kendisine destek aramıştır. Özellikle Julius Berger Firmasına karşı dostane bir tutum içerisinde olmuştur. Almanların kendisine karşı göstermiş olduğu yakınlığı ise hiçbir zaman gizlememiştir. Behiç Bey'in sahip olduğu Alman dostu tutum nedeniyle Alman inşaat firmaları Türk muadilleriyle ileri düzeyde işbirliği geliştirebilmişlerdir. Diğer yandan onun yeterli düzeyde teknik bilgiye sahip olmaması demiryolu yapım programının başarısızlığa uğramasına neden olmuştur."*³⁴

3.2. Mehmet Kâzım Dirik

Diğer yandan Almanlar gerektiğinde Türk bürokratların çocukları için Almanya'da bulunan vakıflardan burs sağlamak suretiyle onlarla ikili ilişkilerini geliştirmişlerdir. Bu bağlamda yazılan raporlarda Kâzım Dirik (1881-1941)³⁵

³² PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd. 2, Berlin, 02 Februar 1927.

³³ Asker ve devlet adamıdır. Osmanlı döneminde askerliğin yanı sıra Selanik-İstanbul Demiryolu Müfettişliği görevini yürütmüştür. Buna istinaden Türk Kurtuluş Savaşı'nda görev aldığı vakit Atatürk tarafından demiryollarının başına getirilmiştir. Hatta bu dönemde askeri erzak ve silahların cephelere sevkiyatı işini gerçekleştirmiştir. Cumhuriyet döneminde ise demiryollarının millileştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Behiç Bey bu görevinden sonra ise kaymakamlık, elçilik ve üç dönem milletvekilliği ve Bayındırlık Bakanlığı yapmıştır (Cihan Dura, *Demiryollarımızın Babası: Behiç Erkin*, http://www.cihandura.com/tr/makale/DEMIRYOLLARIMIZIN_BABASI_BEHIC_ERKIN, 23.04.2018). Her ne kadar Almanlar Behiç Bey'in Bayındırlık Bakanlığında ayrılmasını onun demiryolları politikasının başarısızlığına bağlamış olsalar da bazı Türkçe kitap ve makalelerde onun demiryolu politikasından övgüyle bahsedilmektedir. Bu konuda bkz. (Müşerref Avcı, *Atatürk Dönemi Demiryolu Politikası*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 54, Bahar 2014, ss. 39-58 <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/1993/20815.pdf>, 06.05.2019 ve Dilaver Dinç, *Behiç Erkin ve Devlet Demiryollarının Kuruluşu*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009).

³⁴ PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd. 2, Konstantinopel, 24 Oktober 1928.

³⁵ 1881 yılında Manastır'da dünyaya gelen Kâzım Paşa 1900 yılında Harp Okulundan teğmen olarak mezun olmuş ve 1928 yılında korgeneralliğe yükseltilmiştir. 1912-1922 arasında

Paşa'nın küçük oğlu Orhan'ın Alexander von Humbold Vakfından sağlanan bursla Braunschweig'ta eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Almanya'nın İzmir Başkonsolosu Wilhelm Padel, dönemin İzmir Valisi Kâzım Paşa ile arasında geçen bir konuşmayı aşağıdaki ifadelerle dile getirmektedir:

*"[...] Kâzım Paşa'ya Humbold Vakfını düşünerek bu konuda yardım edebileceğimizi söyledim. Bir Türk valinin gelir düzeyi çocuklarını yurtdışında okutacak düzeyde değildir. Kâzım Paşa'nın tüm aile üyeleri zihniyet olarak Almanlara çok yakın olduklarından desteklenmeleri Almanya'nın kültür politikaları açısından büyük önem arz etmektedir. Şayet Kâzım Paşa'nın küçük oğlu Orhan öğretimine bizim hesabımıza Almanya'da devam edebilirse, bu Batı Anadolu'daki Alman çıkarları bakımından sevindirici bir gelişme olacaktır."*³⁶

Raporda daha sonra Kâzım Paşa'nın çocuklarının eğitim durumları hakkında bilgi verilmektedir. Paşa'nın 21 yaşında olan büyük oğlu Turan'ın ortaöğretimini altı yıllık kısmını Braunschweig'ta tamamladığı belirtildikten sonra 1926 yılında Türk Devleti hesabına Krefeld'te bulunan tekstil okuluna gönderileceği dile getirilmektedir. Diğer yandan raporda Kâzım Paşa'nın 16 yaşındaki kızı Şükran'ın ise 1925 yılında Beyoğlu'ndaki Alman Okulunu üstün başarıyla bitirdiği vurgulanmaktadır. Hatta Padel bu bağlamda Paşa'nın çocuklarının kendi aralarında neredeyse tamamen Almanca konuştuklarını söylemektedir.³⁷

Padel raporun sonuna doğru Kâzım Paşa ile başlayan ilişkisi ve onun Türk siyaseti içindeki yeri hakkında aşağıdaki sözleri sarf etmektedir:

"Kâzım Paşa'yı Almanya'nın Şam Konsolosluğunu idare ettiğim dönemde 1915 yılından bu yana tanıyorum. Paşa özellikle bölgede bulunan Emden birliklerinin sağ-salim bir şekilde Almanya'ya intikal ettirilmelerinde bana büyük bir destek vermişti. Diğer yandan günümüzde Kâzım Paşa'nın Türk siyasetinde sağlam bir yeri vardır. Özellikle Mustafa Kemal (Atatürk) iktidarda olduğu sürece etkili konumunu muhafaza edeceğini düşünüyorum. Devlet Başkanı'na karşı İzmir'de tertiplenen suikast girişiminin başarısızlığa

yapılan bütün savaşlara katılmıştır. Özellikle Türk İstiklal Savaşı'nda Atatürk'e yakın olarak çalışmıştır. Cumhuriyet döneminde 1925'ten itibaren sivil görevlerde bulunmuştur. Bu bağlamda İzmir Valiliği ve 1935 yılından itibaren Trakya Genel Müfettişliği gibi önemli görevlerde bulunmuştur (http://www.ata.tsk.tr/06_milli_mucadele_komutanlari/mehmet_kazim_dirik.html, 19.04.2018). Özellikle 1926-1935 yılları arasında yapmış olduğu İzmir Valiliği döneminde Atatürk'e yönelik yapılan suikast girişiminin başarısızlığa uğratılmasında önemli bir görev ifa ettiği için Türkiye'nin iç politikasında önemli aktörlerden birisi haline gelmiştir.

³⁶ PA-AA, R78578, Kulturpropaganda, Bd. 1, Smyrna, 08 August 1926.

³⁷ PA-AA, R78578, Kulturpropaganda, Bd.1, Smyrna, 08 August 1926.

uğratılmasında Kâzım Paşa'nın ihtiyatlılığı büyük rol oynamıştır. Bu yüzden Mustafa Kemal İzmir'de ondan övgüyle bahsetmiştir."³⁸

Daha sonra burs tahsisıyla alâkalı olarak yapılan yazışmalardan Almanların Paşa'nın küçük oğlu Orhan için adeta seferber oldukları dikkat çekmektedir. Dış İşleri Bakanlığı, Padel'e Alexander von Humbold Vakfının kendilerine Kâzım Paşa'nın oğlunun yıllık eğitim masraflarını karşılamak üzere 1.500 mark tutarında bir burs verebileceğini taahhüt ettiğini bildirmiştir. Hatta Orhan Kâzım'ın doldurması için gönderilen formların Paşa'ya iletilmesi istenmiştir.³⁹ Daha sonra bir başka raporda vakfın Orhan Kâzım için bir yıllık süreyle aylık 125 mark tutarında kısmi bir burs sağladığı bildirilmektedir.⁴⁰

Diğer yandan 1 Nisan 1927 tarihinden itibaren Humbold Vakfından burs almaya başlayan Orhan Kâzım 31 Mart 1930 tarihinde sona erecek ödemeler için uzatma dilekçesi verdiğinde vakıf yönetimi, Almanya'nın İzmir Başkonsolosluğuna vakfın amaçlarına hizmet etmediği için Orhan Kâzım'ın başvurusunun dikkate alınamayacağını bildirmiştir. Esasında vakfın yazmış olduğu gerekçe aşağıda görüleceği üzere Humbold Vakfının burs politikasını da gözler önüne sermektedir:

*"[...]Hâlihazırda Braunschweig'ta bir cimnazyumun (lisenin) dördüncü sınıfına devam eden Orhan Kâzım burs süresi dolduğunda vakfımızdan toplam olarak 4.500 mark almış olacaktır. Ayrıca kız kardeşine (Şükran) de vakfımız tarafından bir yıl boyunca burs tahsis edildiği dikkate alındığında Almanya'nın Kâzım Paşa'ya karşı duymuş olduğu vefa borcunun ödenmiş olması lazımdır. Buna rağmen Orhan Kâzım'ın bursunun devam ettirilmesi Türkiye'den birçok değerli başvurunun reddedilmesi sonucunu doğuracaktır. Vakfımız mesleki perspektifi henüz net olmayan genç birisinin uzun yıllar desteklenmesini uygun görmemektedir [...]"*⁴¹

Yukarıda görüldüğü üzere vakıf yönetimi, Almanya'nın İzmir Başkonsolosluğuna Orhan Kâzım'ın bursunu uzatma başvurusunun reddedileceğini önceden bildirmiştir.

Bu bölümde değerlendirilen Alman arşiv belgelerine toplu bir şekilde göz atılacak olursa şunlar söylenebilir: Rıza Nur Turancı dolayısıyla da Almanların Berlin'de büyükelçi olarak görmek istemedikleri bir kimse olarak öne çıkarken, dönemin Milli Eğitim Bakanı Tanrıöver ise kültürel olarak Fransızlara yakın bir kimse olarak nitelendirilmektedir. Diğer yandan Bayındırlık Bakanı Behiç Erkin Bey'in ele alındığı rapor ise Almanların iki ülke arasındaki ilişkilerin derinleşmesine hizmet eden şahsiyetlere ne kadar önem verdiklerini açık ve net bir şekilde ortaya

³⁸ PA-AA, R78578, Kulturpropaganda, Bd.1, Smyrna, 08 August 1926.

³⁹ PA-AA, R78578, Kulturpropaganda, Bd.1, 30 September 1926.

⁴⁰ PA-AA, R78578, Kulturpropaganda, Bd.1, Smyrna, 07 November 1927.

⁴¹ PA-AA, R78578, Kulturpropaganda, Bd.1, 18 November 1929.

koymaktadır. Bu durum özellikle Kâzım Dirik ve Almanya arasındaki ilişkiler söz konusu olduğunda zirveye çıkmaktadır.

3.3. Dış İşleri Bakanlığı Mensupları

Almanların yakından takip ettikleri devlet memurları arasında Türk Dış İşleri Bakanlığı diplomatları hiç kuşkusuz önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Kopenhag Maslahatgüzarlığında görevli Haydar Bey adlı diplomatın Stockholm'e tayin edilmesi vesilesiyle kaleme alınan raporda Alman diplomat söz konusu meslektaşını aşağıdaki ifadelerle değerlendirmektedir:

*"Haydar Bey'in Almanya hakkında ileri düzeyde dostane görüşler beslediği malumdur. Bu yüzden benimle gayet açık ve net bir şekilde konuşmaktadır. Kendisiyle yaptığım görüşmede Almanya'nın Ankara Büyükelçiliğinin hâlihazırda tam anlamıyla faaliyete geçmediğinden büyük bir üzüntü duyduğunu dile getirmiştir. Haydar Bey bu yüzden Almanların özellikle ekonomik ve ticari alanlarda ciddi kayıpları sineye çekmek durumunda kaldıklarını belirtmiştir."*⁴²

Almanlar Yahya Kemal Beyatlı⁴³ Bey'in Varşova Büyükelçiliğine atanması vesilesiyle kaleme almış oldukları raporda söz konusu diplomat hakkında ilginç bilgilere yer vermişlerdir. Bu bağlamda Arşiv belgelerine kulak verilecek olursa:

*"Türk Hükümeti Yahya Kemal Bey hakkında olumlu düşünmediğinden onun Varşova'ya tayini bir bakıma Ankara'dan uzaklaştırılması anlamına gelmektedir. Çünkü Kemal Bey entrikacı ve karakter zafiyeti olan birisidir. Eğitimini Fransa'da almış olsa da Kemal Bey Fransız dostu değildir. Çünkü Kemal Bey Türkiye Büyük Millet Meclisinde yapmış olduğu konuşmalarda Fransa hakkında sert eleştiriler getirmiştir."*⁴⁴

Bazı raporlar ise adeta Türk diplomatlarının karinesi gibidir. Söz gelimi, Budapeşte'de görevli Türk Maslahatgüzarı Rıdvanbeyoğlu Hüsrev Gerede Bey'in

⁴² PA-AA, R78552, Türkischen Staatsmänner, Bd. 2, Kopenhagen, 28 April 1926.

⁴³ Üsküp'te dünyaya gelen Yahya Kemal, ilk ve orta öğretimini memleketinde yaptıktan sonra İstanbul'a gelmiştir. 1903 yılında Paris'e giderek siyasal bilgiler eğitimi almış ve Sorbon Üniversitesinde tarih derslerine katılmıştır. 1912 yılına kadar Fransa'da kalan Yahya Kemal burada edebiyatla meşgul olmuş ve Fransız Edebiyatı'ndan derinden etkilenmiştir. İstanbul'a dönüşünün ardından bir süre Darüşşafakada öğretmenlik görevi ifa etmiş 1915-1923 yılları arasında ise Darülfünunda profesörlük yapmıştır. Lozan heyetinde müşavir olarak bulunan Yahya Kemal 1923'te Urfa milletvekilliği daha sonra ise Varşova (1926) ve Madrid (1929) büyükelçiliği görevlerinde bulunmuştur. Akabinde Tekirdağ milletvekilliği yapmıştır (*Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yahya Kemal Beyatlı maddesi, s. 72).

⁴⁴ PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd. 2, Konstantinopel, 03 Juni 1926.

(1886-1962)⁴⁵ Sofya'ya atanması üzerine Alman Dış İşleri Bakanlığına gönderilen raporda bu diplomat hakkında aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

“Akıcı Almanca konuşan Hüsrev Bey Avrupai bir eğitime sahip ve adabımuaşeret kurallarına vakıf bir kimsedir. Siyasal konularda pek öne çıkmayan Hüsrev Bey'in diplomatik yetenekleri Macar Dışişleri Bakanlığı tarafından fevkalade olarak değerlendirilmemektedir. Diğer yandan sevimli ve sempatik olan Hüsrev Bey ve eşi burada iyi bir toplumsal mevki kazanmışlardır. Ayrıca Hüsrev Bey ve ailesi Alman diplomatlarla iyi ilişkiler içerisinde olmaya büyük bir özen göstermişlerdir.”⁴⁶

Refik Emir Bey'in Milano Başkonsolosluğuna atanması ile ilgili olarak kaleme alınan raporda ise söz konusu diplomatın Türkiye ve Almanya arasında imzalanan Ticaret Anlaşması'nı hazırlayan heyete dâhil olduğu ve bu süreçte sorunların aşılmasında önemli bir rol oynadığı vurgulanarak eşinin biraz Almanca konuştuğu ve kendisinin siyasal görüşünün “milliyetçi” olduğu belirtilmektedir. Refik Emir Bey'in şimdiye kadar yabancı ülkelere karşı herhangi bir sevgisi veya nefreti ortaya çıkmamıştır.⁴⁷

Sofya'da görev yapan Maslahatgüzar Kamil Bey'in Madrid'e atanmasıyla ilgili raporda Kâmil Bey hakkında aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

“Kâmil Alman dostudur. Bunu nereden anladığıma gelince bir keresinde bana Türklerin Berlin'deki temsilcilerinin iki ülke ilişkilerini ileri götürmeye vakıf olmadığını söylemişti. Neden diye sorduğumda şu cevabı vermişti. Ankara'da Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Alman dostu olarak telakki edilmektedir. Kendi hükümeti üzerinde hiçbir etkisi olmayan bir büyükelçinin Türk-Alman ilişkilerine yararlı olması beklenemez.”⁴⁸

Alman arşivlerinde değerlendirilmeye tabi tutulan diğer bir Türk diplomatı Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sami Paşa'dır. Paşa'nın namuslu ve dürüst bir asker mizacına sahip olduğu vurgulandıktan sonra onun hedef odaklı ve düşüncelerini

⁴⁵ 1886 yılında Edirne'de hayata gözlerini açan Hüsrev Bey, Rıdvanbeyoğlu sülalesine mensup Mehmet Ali Paşa ve Mâh-ı Nur Hanım'ın oğluydu. Türk İstiklâl Savaşı'nın başından itibaren Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer almıştır. Son Osmanlı Mebusan Meclisinde Trabzon milletvekili olarak yer almıştır. Ankara'ya geçtikten sonra TBMM'nin çalışmalarına katılmıştır. Bolu, Düzce ve Hendek isyanlarının bastırılmasında önemli yararlılıklar göstermiştir. Gerede olaylarında gösterdiği başarısından dolayı bizzat Atatürk tarafından Gerede soyadı verilmiştir. Cumhuriyet döneminde askerlikten ayrılarak Budapeşte, Sofya, Tahran, Tokyo, Berlin ve Rio de Janeiro gibi başkentlerde büyükelçilik yapmıştır. Özellikle Türk-Alman ve Türk-Japon ilişkilerinin gelişmesine büyük katkı sağlamış asker, diplomat ve devlet adamıdır (<http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=1044>, 16.03.2018).

⁴⁶ PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd. 2, Budapest, 05 November 1926.

⁴⁷ PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd. 2, Konstantinopel, 22 Februar 1927.

⁴⁸ PA-AA, R78556, Türkei Nr.4, Band 1, Sofia, 12 März 1934.

oluştururken kimseden etkilenmeyen dolayısıyla kendine güveni tam olan birisi olduğu dile getirilmektedir. Daha sonra Sami Paşa'nın Almanya hakkındaki tutumu ve düşünceleri aşağıdaki şekilde dile getirilmektedir:

“Sami Paşa daha Berlin’e büyükelçi olarak atanmadan önce Almanya’ya karşı sempati besleyen birisiydi. Berlin’de görev yaptığı dokuz yılda dostane Türk-Alman ilişkilerinin geliştirilmesine ve güçlendirilmesine büyük katkılar yapmıştır. Almanya onun şahsında gerçek bir dostunu kaybetmektedir. Sami Paşa burada büyük bir üne ve sevgiye mazhar olmuştur. Böyle namuslu, dürüst ve mükemmel bir asker ve diplomatın çok erken olarak geri çağırılması üzüntüye sebep olmuştur.”⁴⁹

3.4. Ali Fethi Okyar

Almanya'nın Paris Büyükelçiliğinin, Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Ali Fethi Okyar Bey'in (1880-1943)⁵⁰ siyasete girişi ile alakalı raporunda, Fethi Bey ve Ankara'da dümene geçmesi durumunda izleyeceği siyaset hakkında ilginç bilgiler bulunmaktadır. Bu noktada Alman diplomatın sözlerine kulak verilecek olursa:

“Fethi Bey’i uzun zamandan beri tanıyorum. Birinci Dünya Savaşı döneminde Sofya’da görev yaptığım dönemde onunla hem özel hem de mesleki olarak mükemmel bir ilişki içerisinde bulundum. Bu ilişkileri onun burada görev yaptığı beş yılda devam ettirdim. Fethi Bey bir süre önce bana buradaki görevinin kendisini uzun vadede tatmin etmeyeceğini belirterek geçmişte içinde bulunduğu siyasete dönme düşüncesinde olduğunu ifade etmiştir. Fethi Bey zeki ve hedef odaklı bir şahsiyettir. Meslekten asker olan Fethi Bey Birinci Dünya Savaşı’ndan önce Türkiye’nin Paris Büyükelçiliğinde askeri ataşe olarak görev yapmıştır. Bu dönemde Fransa’ya karşı sempati duymaya başlayan Fethi Bey bu özelliğini hâlen muhafaza etmektedir. Şayet bir gün iktidara gelirse onun bu özelliği mutlaka dikkate alınmalıdır. İnanıyorum ki, Fethi Bey iktidara geldiğinde Batı yönelimli bir politika izleyecektir. Özellikle Türkiye’nin Milletler Cemiyetine girmesine öncelik verecektir. Ayrıca

⁴⁹ PA-AA, R78556, Türki, Nr. 4 Bd.2, London, 11 April 1934.

⁵⁰ 1880 yılında Pırlepe’de doğan Fethi Bey 1903 yılında Harbiye’den kurmay yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur. 1908 İhtilali’nden sonra Paris’te askeri ataşelik görevini ifa ettikten sonra Trablusgarp müdafaasına koşturmuştur. 1912 yılında ordudan ayrılarak önce Sofya’da elçilik ardından da İstanbul milletvekilliği yapmıştır. Birçok üst düzey görevde bulunduktan sonra 1925’te Paris’e büyükelçi olarak atanmıştır. 1930 yılında elçilikten çekilerek Serbest Cumhuriyet Fırkası’nı kurmuş olsa da bu partinin çok geçmeden irticai faaliyetlerin odağı haline gelmesi üzerine partiyi feshetmiştir. Ardından 1934 yılında Londra Büyükelçiliğine getirilen Fethi Bey Türkiye’ye döndükten sonra bir süre daha milletvekilliği yapmış ve 1943 yılında vefat etmiştir (*Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Fethi Okyar Maddesi, s. 291).

*ekonomik ve finansal konularda Batılı devletlerin yöntem ve önceliklerine uygun davranacaktır.*⁵¹

Yazılan başka bir raporun bildirdiğine göre, ihtiraslı olan Fethi Bey sadece milletvekilliği ile tatmin edilebilecek bir kişi değildir. Almanlar, Enver Paşa'nın 1917'de Filistin'de hüküm süren nazik durumdan dolayı iktidardan uzaklaştırılması halinde, yerini dolduracak kişinin Ali Fethi'den başkası olmadığına inanmışlardır. 1908 yılında Jön Türkler iktidara geldikten sonra Paris'e askeri ataşe olarak gönderilen Fethi Bey'in Enver Paşa'nın amansız rakibi olduğu belirtilen raporda onun dış politikasının net bir şekilde tarif edilemediği vurgulanmıştır. Bu raporda ayrıca Fethi Bey'in sadece Türkiye'nin çıkarları doğrultusunda harekete geçirilebileceği ifade edilmektedir. Ancak burada Fethi Bey'in 1908 İhtilali'nden önce Fransa'ya sempati beslediği belirtilmektedir. Esasında bu durum İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin birçok üyesi için geçerli olmuştur.⁵²

3.5. Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği

Gene başka bir raporda Budapeşte'den Moskova'ya atanan Vasıf Bey adlı diplomattan bahsedilirken onun çok fazla suya sabuna dokunan birisi olmadığı aşağıdaki ifadelerle dile getirilmektedir:

*“Macaristan Dışişleri Bakanlığından edindiğim bilgilere göre Vasıf Bey'in burada siyasal alanda herhangi bir etkinliği olmamıştır. Buna karşılık burada toplumda ve yüksek sosyete de kendisine bir yer edinmek için azami gayret göstermiştir. Bizim (Almanlar) dostane olarak nitelendirilebilecek ilişkilerimiz siyasal olmanın ötesinde toplumsal alan ile sınırlı olmuştur. Vasıf Bey aşırı görüşlerini benden gizleme gereği bile duymamıştır.”*⁵³

Hatta başka bir raporda Vasıf Bey'in kadınlara karşı aşırı zaafı olduğu belirtilmektedir. Bu yüzden hiç kuşkusuz Büyükelçi Vasıf Bey'e Moskova'dan ayrılmanın zor gelmiş olabileceği vurgulanmaktadır. Alman diplomat, Vasıf Bey ile dostane ve güven esasına dayalı görüşmeler yaptığının altını çizerek onun kendisine defalarca “Alman dostu olmadığımı” söylediğini ifade etmektedir. Ayrıca Vasıf Bey'in SSCB hükümetinin güvenini kazandığı da belirtilmektedir.⁵⁴

Moskova Büyükelçiliğinde görevli Müsteşar Ferruh Bey'in 18 yıldır diplomatlık yaptığı ifade edilerek mükemmel düzeyde Fransızca konuştuğu rapor edilmektedir. Ferruh Bey'in Almanya'ya karşı büyük sempati duyduğu ve Berlin'de görev yaptığı dönemden büyük bir iştiaqla bahsetmesine rağmen Almanca bilgisinin yetersiz olduğu vurgulanmaktadır. Alman diplomat adeta Türk Büyükelçiliğinde çalışanların karinesini çıkarırcasına elçilik görevlilerini tahlil

⁵¹ PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd. 2. Paris, 14 August 1930.

⁵² PA-AA, R13803, Türki Nr. 159, Bd.18-19, Konstantinopel, 16 November 1917.

⁵³ PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd. 2, Budapest, 10 November 1928.

⁵⁴ PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd. 2, Moskau, 09 Februar 1929.

etmektedir. Söz gelimi, Moskova Büyükelçiliğinde görevli Mustafa Vedid Bey aşağıdaki ifadelerle tasvir edilmektedir: “İkinci kâtip Mustafa Vedid uzun yıllar Berlin’de görev yapan başkonsolosun oğludur. Öğreniminin büyük kısmını Almanya’da tamamlayan Mustafa Bey dilimizi aksansız olarak konuşmaktadır. Alman dostu olarak öne çıkan Mustafa Vedid aynı zamanda Alman Konsolosluğu ile de iyi ilişkiler içerisindeydi.”⁵⁵

Söz konusu raporda ayrıca Moskova Büyükelçiliğinde görevli üçüncü kâtip ve ünlü bir Türk komutanın oğlu olan Cevat Bey Alman Konsolosluğunun mahrem dostu olarak nitelendirilmektedir. Bu bağlamda konsolosluk raporuna kulak verilecek olursa:

*“Alman Ordusunda görev yapmış olan Cevat Bey 1921 yılında buradaki görevinden ayrıldıktan sonra Berlin’deki Türk Büyükelçiliğinde elçilik kâtipi olarak çalışmaya başlamıştır. İleri düzeyde Almanca konuşan Cevat Bey kendisini Türk olarak değil bilâkis Alman olarak hissettiğini söylemektedir. İstanbul’un İngilizler tarafından işgali döneminde babası İngilizler tarafından kötü muameleyle maruz bırakıldığı için İngiliz düşmanlığıyla yanıp tutuşan Cevat Bey bunu her fırsatta dile getirmektedir.”*⁵⁶

Alman arşiv belgelerinde (1925-1935) değerlendirilmeye tabi tutulan Türk devlet adamları ve bürokratlar arasında Türk Dışişleri Bakanlığı mensupları hem nitelik hem de nicelik açısından başı çekmektedir. Haydar Bey, Yahya Kemal Beyatlı, Hüsrev Gerece, Refik Emir Bey, Kâmil Bey ve Kemalettin Sami Paşa gibi diplomatların Almanya’ya karşı tutumlarının ve önemli karakter özelliklerinin detaylı bir şekilde kaleme alındığı raporlarda en ayrıntılı olarak yer verilen Türk diplomat Fethi Okyar olmuştur. Çünkü Almanlar Okyar’ın günün birinde Türk siyasetinde önemli bir rol oynayabileceğini düşündüklerinden bu diplomatı daha yakından takip etmişlerdir. Bu bağlamda özellikle Türkiye’nin Moskova Büyükelçiliği ve bu kurumda çalışan diplomatlar adeta mercek altına alınmıştır. Örneğin, bu büyükelçilikte görevli Vasıf Bey adlı diplomatın kadınlara karşı ileri düzeyde zaafının olduğu dahi alaycı bir üslupla raporlara yansımıştır.

3.6. Askerler

Tıpkı Osmanlı döneminde olduğu gibi, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra da Almanya ve Türkiye arasındaki askeri ilişkiler devam etmiştir.⁵⁷ Bu bağlamda Alman arşivlerinde ele alınan askerlerden birisi İsmail

⁵⁵ PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd. 2, Moskau, 09 Februar 1929.

⁵⁶ PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd. 2, Moskau, 09 Februar 1929.

⁵⁷ Türk Kara Kuvvetleri Topografya Birliğinde görevli Albay Hakkı Murad, Albay Adem Vasfi, Üsteğmen Ahmet Nuri ve Binbaşı Ömer Kadri adlı askerler 1928 yılında Almanya İmparatorluk Topografya Kurumunda eğitim görmek üzere Berlin’e intikal etmişlerdir (PA-AA, R, Türki, Nr.4, Bd.1, Berlin, 15 Oktober 1928). 1923-1945 döneminde Türk-Alman

Hakkı Paşa'dır. Paşa siyasi gücünü büyük bir ustalıkla kendisine çıkar temin etmek için kullanmıştır. Türkiye'de üst düzey görevlerde yetkili dostları olsa da Hakkı Paşa'nın neredeyse artık hiçbir etkisi bulunmamaktadır. Bu yüzden genellikle Almanya'da yaşamayı tercih eden ve mütemadiyen bu ülkedeki firmalarla ilişki kurmaya çalışan Hakkı Paşa hayatını söz konusu firmalardan kazanacağı komisyonlarla idame ettirmeyi düşünmektedir.⁵⁸

Gene aynı yıl Almanya'yı ziyaret eden diğer bir Türk askeri Mareşal Fevzi Çakmak'tır. Fevzi Paşa, Temmuz 1927'de gerçekleştirdiği sekiz günlük Almanya seyahatinde; Borsig Fabrikalarını (Berlin), Rohrbach ve Junkers uçak fabrikalarını ve Nauen'deki Telsiz Merkezini ziyaret etmiştir. Karlsbad şehrinde ise bir kür tedavisi görmüştür.⁵⁹ Bu bağlamda Alman Başkonsolosluğu kendi Dış İşleri Bakanlığına Fevzi Çakmak'tan aynı yılın güz aylarında hava trafiğini düzenleyecek olan bir anlaşma imzalamak amacıyla söz alınması yönünde ricada bulunmuştur. Ayrıca Çakmak'ın Kayseri Uçak Fabrikasının yapımı için Junkers Firmasına⁶⁰ meylettiği bildirilmektedir.⁶¹

Almanya ile sıkı ilişkiler geliştiren diğer bir Türk subayı ise Mürsel Bakü (1881-1945)⁶² olmuştur. Türk ordusunda Süvari Birlikleri Komutanı olan General

askeri ilişkileri hakkında genel bir bilgi için bkz. Yavuz Özgüldür, *Türk-Alman İlişkileri 1923-1945*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1993, ss.63-67 ve 91-93.

⁵⁸ PA-AA, R78553, Türkiye Nr.4, Bd.1, Konstantinopol, 10 April 1924.

⁵⁹ PA-AA, R78553, Türkiye, Nr. 4, Bd.1, 20 Juli 1927.

⁶⁰ Türkiye 1925 yılında Kayseri'de bir uçak fabrikası kurulması için Junkers Firmasına başvurmuştur. Bu firmanın Türkiye'nin sanayileşmesinde oynamış olduğu rol için ayrıntılı olarak bkz. Meral Avcı, *Die türkisch-deutschen Wirtschaftsbeziehungen in den Jahren von 1923 bis 1945 unter Beachtung der politischen Entwicklungen*, Shaker Verlag, Aachen 2014, s.207-220.

⁶¹ PA-AA, R78553, Türkiye Nr. 4, Bd.1, Angora, 23 Juli 1927.

⁶² Mürsel Bakü 1881 yılında İsmail Hakkı Bey'in oğlu olarak Erzurum'da dünyaya gelmiştir. 1898-1901 yılları arasında Harp Okulunda okuyan Bakü 1902 yılında üst teğmen rütbesine yükseldikten sonra Harp Akademisine kayıt olmuştur. Bu akademiyi 1904'te bitiren Bakü, ordunun çeşitli kademelerinde görev yaptıktan sonra 1910 yılında öğrenim görmek üzere Almanya'ya gönderilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda önemli görevlerde bulunan Bakü 28 Mart 1918 tarihinde Beşinci Kafkas Tümen Komutanı olarak Nuri Paşa'nın emrindeki Türk Kafkas İslam Ordusuna tayin edilmiştir. Bu ordunun lağvedilmesinden sonra Nisan 1919'da Batum'da İngilizler tarafından yakalanarak önce Çanakkale'de tutulmuş daha sonra ise Malta'ya sürgüne gönderilmiştir. Kasım 1921'de Türkiye'ye dönen Bakü Milli Mücadele safalarında yer alarak önemli görevler ifa etmiş ve 1938 yılında ordudaki görevinden ayrılmıştır. 1934 yılında soyadı kanunu çıkınca Bakü'nün fethinde bulunmuş olduğundan dolayı "Bakü" soyadını almıştır. Mürsel Paşa 1945 yılında İstanbul'da vefat etmiştir (Mürsel

Mürsel Bakü Aachen-Laurensberger Binicilik Birliğinin daveti üzerine Mayıs 1935'te Almanya'ya gitmiştir. Türk Dış İşleri Bakanlığı, Alman Konsolosluğuna Mürsel Paşa'nın Hannover'de bulunan Askeri Binicilik Enstitüsünü 7 Haziran 1935 tarihinde ziyaret edebilmesi için izin istemiştir.⁶³ Bir başka raporda ise Mürsel Bakü'nün 1911-1912 yılları arasında Almanya'nın Kassel şehrinde bulunan 14. Husar Bölüğünde binicilik hocası olarak hizmet ettiği ve çok iyi Almanca konuştuğu bildirilmektedir. Mürsel Paşa ayrıca geçmişte birlikte görev yaptığı silah arkadaşlarıyla tekrar buluşmayı ümit etmiştir. Frederic Rosenberg'in ifadesine göre, Mürsel Paşa Türk ordusunda bir Alman binicilik hocası istihdam etmeyi düşünmektedir. Diğer yandan da binicilik eğitimi almak üzere iki Türk subayını Hannover'deki Binicilik Okuluna göndermeyi planlamaktadır.⁶⁴ Mürsel Paşa ile ilgili bir diğer raporda ise onun Almanya'ya karşı riyasız bir sevgi duyduğu ve Nazi Almanya'sını yücelttiği dolayısıyla da Türkiye ve Almanya arasındaki askeri ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir rol oynayabileceğinin altı çizilmektedir.⁶⁵

Alman arşivlerinde değerlendirilen diğer bir Türk askeri Türk Genel Kurmayında çalışan Hüsnü Emin Paşa'dır. Hüsnü Paşa'nın Almancaya ileri düzeyde vakıf olduğu belirtilen raporda onun Birinci Dünya Savaşı'nda Mackensen ordusunda hizmet gördüğü dolayısıyla Alman askeri heyetinde görev yapan askerlere aşına olduğu belirtilmektedir. Raporun devamında Hüsnü Paşa ve Almanya'ya yapmış olduğu seyahatin nedeni hakkında aşağıdaki bilgiler verilmektedir:

*"[...]Şu anda Paşa'nın görevi Türk ordusunun teknik eğitim birimini yönetmekten ibarettir. Türk ordusunun teknik bölümünü geliştirmek amacıyla Polonya, Almanya, Fransa ve İtalya'da bulunan askeri tesislerde incelemelerde ve temaslarda bulunmak amacıyla bu ülkeleri kapsayan bir seyahate çıkmıştır. Almanya'da Berlin Charlottenburg'da bulunan Teknik Yüksek Okulu, Dessau'daki Junkers Fabrikalarını ve diğer büyük Alman firmalarının laboratuvar ve araştırma birimlerini ziyaret edecektir [...]"*⁶⁶

3.7. Albay Ali Mümtaz Bey

Alman arşiv belgelerinde değerlendirilen askerler arasında Albay Ali Mümtaz Bey'e hiç kuşkusuz önemli bir yer düşmektedir. Türk-Alman ilişkilerinde oynadığı rol bakımından ilkin Ali Mümtaz Bey hakkında bilgi verilecek olursa, eski askeri ataşe Ali Mümtaz Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sami Paşa tarafından 1925 yılında Türkiye ile iş yapma şansı yüksek olan Düsseldorf'ta bulunan

Bakü'nün ayrıntılı biyografisi için bkz. Mehman Süleymanov, *Nuri Paşa*, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008, s.46-48).

⁶³ PA-AA, R78553, Türki, Nr.4, Bd.1, Berlin, 12 Juni 1935.

⁶⁴ PA-AA, R78553, Türki, Nr.4, Bd.1, Berlin, 19 Mai 1935.

⁶⁵ PA-AA, R78553, Türki, Nr.4, Bd.1, Angora, 20 Mai 1935.

⁶⁶ PA-AA, R78553, Türki Nr. 4, Bd.1, Angora, 10 Juli 1927.

Rheinmetall Firmasına tavsiye edilmişti. Mümtaz Bey bu firmada iki buçuk yıl çalıştıktan sonra söz konusu firma Türkiye ile ticari ilişkilerini istediği gibi geliştiremeyince işine son verilmiştir. Ayrıca Mümtaz Bey hem akciğer hastalığına yakalandığı hem de ticari kabiliyete sahip olmadığı için firmaya yararlı olamadığından kapının önüne konulmuştur. Diğer yandan Mümtaz Bey Floransa'da yaşayan bir İtalyan kadınla evlenmiştir. Mümtaz Bey Alman raporlarında aşağıdaki ifadelerle tanımlanmaktadır: *“Ali Mümtaz Bey namuslu ve dürüst bir insandır. Ancak burada (Almanya'da) ciddiye alınmayan ticari kabiliyetini ve Ankara'da hükümetler nezdindeki etkisini abartmaktadır.”*⁶⁷

Bunlardan başka Mümtaz Bey'e yardım eden Alman firmaları; Julius Berger, Rheinmetall, Otto Wolff ve Junkers şeklinde sıralanmaktadır. Ancak bu firmalarla artık iş yapması mümkün değildir. Mümtaz Bey muhtemelen gençlik döneminden arkadaşı olan Başbakan İsmet İnönü vasıtasıyla Ankara veya İstanbul'da Alman firmalarının temsilciliğini almayı düşünmektedir. Şayet Alman firmaları Ali Mümtaz için başkonsolosluğa müracaat edecek olurlarsa ticari yeteneğinin olmadığı kesinlikle belirtilmelidir.⁶⁸

Başka bir raporda ise, Almanların hastalanıp iş göremez hale gelince Mümtaz Bey'e karşı vefakâr davrandıkları görülmektedir. Bu çerçevede Alman arşivlerine kulak verilecek olursa:

*“Şu an emekli olan Türk Albayı Ali Mümtaz 1919 yılından bu yana siyasal ve ekonomik anlamda defalarca bizim için çalıştı. Bu hizmetlerinden dolayı dört yıl önce ona Alman Rheinmetall Firmasında iş bulduk. Ciddi bir akciğer hastalığı yüzünden bu işten ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu hastalıktan dolayı ona yeni bir iş bulmak mümkün değildir. Şu anda beş parasız Berlin'de bulunmakta ve boğazına kadar borç batağına batmış durumdadır. Ali Mümtaz eşinin yaşadığı İtalya'ya gitmek istemektedir. Bundan dolayı onun İtalya'ya gidebilmesi için Julius Berger ve Otto Wolff firmalarının ikişer bin mark başışta buldukları bir yardım kampanyası başlattık. Fakat hâlen bin beş yüz mark açığımız bulunmaktadır. Albay Ali Mümtaz'ın önceki hizmetleri dikkate alındığında söz konusu bu meblağın Dış İşleri Bakanlığının ilgili kaleminden karşılanması isabetli olur.”*⁶⁹

Hatta Ali Mümtaz'ın borçlarının ödenmesi ve İtalya'ya gönderilmesi için Alman Dışişleri Bakanlığının yapmış olduğu yardım da yeterli gelmeyince Dr. Kurt Ziemke bu kez Rheinmetall Firmasının genel müdürüne yazmak zorunda kalmıştır. Benden mektup aldığınıza şaşıracaksınız diye başlayan raporda ortak dostları olan Ali Mümtaz'ın beş parasız Berlin'de Kaiserhof Otelinde kaldığı belirterek yardım

⁶⁷ PA-AA, R78553, Türkiye Nr.4, Bd.1, Berlin, 11 Februar 1929.

⁶⁸ PA-AA, R78553, Türkiye, Nr.4, Bd.1, 03 April 1929.

⁶⁹ PA-AA, R78556 Türkiye Nr.4, Bd 2, 16 Januar 1929.

koparabilmek için bir sürü dil dökmektedir. Bu noktada gene Alman arşiv belgeleri takip edilecek olursa:

“Bütün çabalarımıza rağmen ona başka bir iş bulamadık. Ancak onu gönül rahatlığıyla bir başkasına tavsiye edemeyeceğimizi de biliyoruz [...] onu bu durumdan kurtarmak için son bir kez yardımcı olmaya karar verdik. Hatta Ali Mümtaz’dan bir daha Alman firmalarına yardım için başvurmayacağı konusunda yazılı bir taahhütname bile aldık. Bunun üzerine biz de Julius Berger ve Otto Wolff firmalarına müracaat ettik. Berger üç bin Wolff ise iki bin marklık yardım yaptılar. Dış İşleri Bakanlığı da yardım kampanyasına özel harcamalar kaleminden bin beş yüz mark ile katıldı. Ama daha bin mark açığımız bulunmaktadır. Çünkü Mümtaz’ın burada borçlarını kapatıp İtalya’ya gidebilmesi için beş bin beş yüz marka ihtiyaç duymaktayız.”⁷⁰

Diğer yandan bir başka yazışmada Rheinmetall Firmasının bu kampanyaya 500 mark ile katıldığı anlaşılmaktadır.⁷¹

Söz konusu dönemde Alman arşivlerine yansıyan askerler toplu olarak değerlendirildiğinde şunlar söylenebilir: Askerler hakkında yazılan raporlarda başlıca iki nokta dikkat çekmektedir. Birinci husus, Almanların geçmişte işbirliği yaptıkları ancak söz konusu dönemde Türk-Alman ilişkilerine veya Alman çıkarlarına gerektiği gibi katkıda bulunamayan askerlerin eleştirilerinin yapılmasıdır. Bu kategoride İsmail Hakkı Paşa ve Albay Ali Mümtaz Bey gibi askerler ele alınmaktadır. Özellikle Mümtaz Bey olayı Almanların kendilerine hizmet etmiş kimselere karşı vefakâr davrandıklarını ortaya koymaktadır. İkinci husus ise söz konusu dönemde Türk ordusunda görev yapan Fevzi Çakmak gibi askerler ile Osmanlı döneminde Almanya’da eğitim almış veya kıta hizmeti görmüş Mürsel Bakü ve Hüsnü Emin Paşa gibi subaylarla mevcut ilişkilerin sürdürülmesine yöneliktir.

4. SONUÇ

Yukarıda ortaya konulduğu gibi Türk devlet adamları, askerler ve bürokratlar Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Alman arşiv belgelerine farklı biçimlerde yansımışlardır. Bir kere Osmanlı döneminde üst düzey devlet adamları ve bürokratlar arasında kariyer yapmak için genelde bir Batılı devlete özelden ise Almanya’ya dayanmak neredeyse kaçınılmazdı. Osmanlı döneminde Türk-Alman ilişkilerinin her alanda özellikle de askeri ve diplomatik alanlarda dal budak sarması neticesinde Almanların bilhassa askerler arasında en azından kendi sempatanlarını artırmaya çalıştıkları görülmektedir. Esasında bu dönemde Almanya’ya yakınlık duyan devlet adamları ve bürokratların riyasız bir şekilde bu ülkenin askeri ve ekonomik gücüne hayranlık duyan kimseler oldukları söylenebilir. Ancak bunun

⁷⁰ PA-AA, R78556, Türki Nr. 4, Bd. 2 Berlin, 17 Januar 1929.

⁷¹ PA-AA, R78556, Türki, Nr.4, Bd. 2 Berlin, 17 Januar 1929.

yanı sıra dönemin Orman ve Maden Nazırı Selim Melhame gibi Türkiye'nin hayati çıkarlarını Almanlar karşısında hiçe sayan kimseler de yok değildi.

Osmanlı döneminde Türk devlet adamlarının Almanya ile ilişkileri bağlamında hiç kuşkusuz Enver Paşa'nın önemli bir yeri vardır. Almanlar Enver Paşa'yı etkilemek ve onu çıkarları doğrultusunda harekete geçirmek için çok gayret sarf etmiş olsalar da Paşa daima Türkiye'nin ve Türklüğün çıkarlarından yana tavır sergilemiştir. Yukarıda dile getirildiği gibi bu durum özellikle Türkiye'de çıkarılan arkeolojik eserlerin Almanya'ya gönderilip gönderilmemesi hususunda kendini net bir şekilde göstermiştir. Ancak Almanlar İttihat ve Terakki döneminde de Türk siyasetinde etkili olan veya olabilecek kişileri yakından takip etmişler ve gerektiğinde kullanmak üzere onların zaafalarını ve karakter özelliklerini adeta bir psikolog hassasiyetiyle tespit etmişlerdir.

Almanlar, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da Türk devlet adamları/bürokratlar ve özellikle de yurtdışındaki Türk diplomatları yakından takip etmişler ve söz konusu şahsiyetlerle nasıl bir işbirliği geliştirebileceklerinin muhasebesini yapmışlardır. Yukarıda çözümlendiği üzere Türk karar alıcılar özellikle siyasi yönelimleri, bireysel zaafaları ve Almancaya vakıf olup olmadıkları ve Alman kültürüne yakınlıkları yönlerinden değerlendirmeye tabi tutulmuşlardır. Diğer yandan bazı raporlarda ise Türk devlet adamları ve bürokratların yeterli düzeyde mesleki bilgi birikimine sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, Hamdullah Suphi Bey'in yerine Milli Eğitim Bakanlığına getirilen Mustafa Necati Bey'in eğitim alanında herhangi bir uzmanlığının bulunmamasına rağmen işgüzar bir şahıs olduğu belirtilmektedir. Hatta Almanlar milliyetçi olarak gördükleri Necati Bey'in yabancı okullara karşı hoşgörü beslemediğini ancak İstanbul'da bulunan Alman Okuluna herhangi bir sorun çıkarmadığını ifade etmektedirler. Bu durum Alman diplomatların ülkelerinin menfaatlerini ne kadar yakından takip ettiklerini göstermesi bakımından dikkate şayandır. Buna karşılık Almanlar demiryolları politikasındaki başarısızlığı üzerine Bayındırlık Bakanı Behiç Erkin Bey'in görevden ayrılmasını ise üzüntüyle karşılamışlardır. Çünkü Alman dostu olarak değerlendirilen Behiç Bey özellikle Julius Berger Firması gibi Alman inşaat firmalarının Türk muadilleriyle işbirliği geliştirmesine önemli katkılar sunmuştur.

Bu raporların ortaya koymuş olduğu bir diğer gerçek ise Almanların zaman zaman kendilerine yardım eden Türk devlet adamlarına veya askerlere karşı minnet duyguları içerisinde hareket etmiş olduklarıdır. Örneğin, bu raporlarda İzmir Valisi Kâzım Dirik Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı döneminde Emden birliklerinin Almanya'ya sağ-salim bir şekilde intikaline yapmış olduğu katkıdan dolayı, küçük oğlu Orhan'a Alman Aleksander von Humbold Vakfı tarafından üç yıllık bir eğitim bursu verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Albay Mümtaz Bey olayı da Almanların geçmişte kendileriyle işbirliği yapmış kimselere karşı gerektiğinde vefalı davrandıklarını bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir. Diğer yandan Türk Dış

İşleri Bakanlığı mensupları; diplomatik yeterlilikleri, dil bilgileri ve özellikle de Almancaya hâkimiyetleri açısından değerlendirmeye tabi tutulmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Avcı, Meral, *Die türkisch-deutschen Wirtschaftsbeziehungen in den Jahren von 1923 bis 1945 unter Beachtung der politischen Entwicklungen*, Shaker Verlag, Aachen 2014.
- Avcı, Müşerref, “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikası”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 54, Bahar 2014, ss. 39-58, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/1993/20815.pdf>, 06.05.2019.
- Çolak, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Enver Paşa, *Osmanlı-Alman İttifakı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.
- Komitenin Ruhü Talat Paşa, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.
- Dahlhaus, Friedrich, *Möglichkeiten und Grenzen auswärtiger Kultur- und Pressepolitik. Dargestellt am Beispiel der deutsch-türkischen Beziehungen 1914-18*, Frankfurt am Main, Bern, Paris 1990.
- Dinç, Dilaver, *Behiç Erkin ve Devlet Demiryollarının Kuruluşu*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.
- Dura, Cihan, “Demiryollarımızın Babası: Behiç Erkin”, http://www.cihandura.com/tr/makale/DEMIRYOLLARIMIZIN_BABASI_BEHIC_ERKIN, 23.04.2018.
- <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=1044>, 16.03.2018.
- http://www.ata.tsk.tr/06_milli_mucadele_komutanlari/mehmet_kazim_dirik.html, 19.04.2018.
- Mutlucağ, Hayri, “Dost bildiğimiz ve ordumuzu ıslah için içimizde bulunduklarımızın marifetleri”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Sayı 12, İstanbul, 1968, ss. 34-41.
- Özgüldür, Yavuz, *Türk-Alman İlişkileri 1923-1945*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1993.
- PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd.2, Budapest, 5 November 1926.
- PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd.2, Budapest, 10 November 1928.
- PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd.2, Konstantinopel, 03 Juni 1926.
- PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd.2, Konstantinopel, 22 Februar 1927.
- PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd.2, Kopenhagen, 28 April 1926.
- PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd.2, Konstantinopel, 24 Oktober 1928.
- PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd.2, Konstantinopel, 23 Dezember 1925.
- PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd. 2, Moskau, 09 Februar 1929.

- PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd. 2, Paris, 14 August 1930.
 PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd. 2, Davos, 22 März 1925.
 PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd.2, Berlin, 14 März 1925.
 PA-AA, R78552, Türkische Staatsmänner, Bd.2, Berlin, 02 Februar 1927.
 PA-AA, R78578, Kulturpropaganda, Bd.1, Smyrna, 07 November 1927.
 PA-AA, R78578, Kulturpropaganda, Bd.1, 18 November 1929.
 PA-AA, R78578, Kulturpropaganda, Bd.1, 30 September 1926.
 PA-AA, R78578, Kulturpropaganda, Bd.1, Smyrna, 08 August 1926.
 PA-AA, R13796, Türkei Nr. 158, Bd. 8-9, Konstantinopel, 15 August 1905.
 PA-AA, R13796, Türkei Nr. 158, Bd. 8-9, Konstantinopel, 10 August 1905.
 PA-AA, R13801, Türkei Nr.159, Bd. 16-17, Konstantinopel, 22 März 1917
 PA-AA, R13801, Türkei Nr. 159, Band 16-17, Konstantinopel, 02 Mai 1917.
 PA-AA, R13803, Türkei Nr. 159, Bd. 18-19, Konstantinopel, 09 November 1917.
 PA-AA, R13803, Türkei Nr. 159, Bd.18-19, Konstantinopel, 16 November 1917.
 PA-AA, R13798, Türkei Nr. 159, Bd. 13-14, Konstantinopel, 17 Oktober 1915.
 PA-AA, R13788, Türkei Nr. 159, Bd. 3-4, Konstantinopel, 15 April 1909.
 PA-AA, R13788, Türkei Nr. 159, Bd. 3-4, Konstantinopel, 28 November 1909.
 PA-AA, R13796, Türkei Nr. 159, Bd. 11-12, Konstantinopel, 21 Januar 1910.
 PA-AA, R13788, Türkei Nr. 159, Bd. 3,4, Tanger, 27 August 1908.
 PA-AA, R13788, Türkei Nr. 159, Bd. 3,4, Konstantinopel, 07 August 1908.
 PA-AA, R13788, Türkei Nr. 159, Bd. 3-4, Konstantinopel, 01 Mai 1909.
 PA-AA, R13788, Türkei Nr. 159, Bd. 3-4, Konstantinopel, 28 Februar 1909.
 PA-AA, R13798, Türkei Nr. 159, Bd. 13-14, Konstantinopel, 09 Januar 1914.
 PA-AA, R13798, Türkei Nr. 159, Bd. 13-14, Konstantinopel, 01 November 1913.
 PA-AA, R13798, Türkei Nr. 159, Bd. 13-14, Konstantinopel, 05 März 1914.
 PA-AA, R13798, Türkei Nr. 159, Bd. 13-14, Konstantinopel, 25 Oktober 1914.
 PA-AA, R13798, Türkei Nr. 159, Bd. 13-14, Konstantinopel, 04 Januar 1915.
 PA-AA, R78553, Türkei Nr. 4, Bd.1, Angora,10 Juli 1927.
 PA-AA, R78553, Türkei Nr. 4, Bd.1, Berlin, 11 Februar 1929.
 PA-AA, R78556, Türkei Nr. 4, Bd.2, Berlin, 16 Januar 1929.
 PA-AA, R78556, Türkei Nr. 4, Bd.2 Berlin, 17 Januar 1929.
 PA-AA, R78556, Türkei Nr. 4, Bd.2, London, 11 April 1934.
 PA-AA, R78556, Türkei Nr. 4, Bd.2, Sofia, 12 März 1934.
 PA-AA, R78553, Türkei, Nr. 4, Bd.1, Angora, 20 Mai 1935.
 PA-AA, R78553, Türkei Nr. 4, Bd.1, Angora, 23 Juli 1927.
 PA-AA, R78553, Türkei Nr.4, Bd.1, Konstantinopel, 10 April 1924.
 PA-AA, R78553, Türkei, Nr.4, Bd.1, Berlin,12 Juni 1935.
 PA-AA, R78553, Türkei, Nr.4, Bd.1, Berlin, 19 Mai 1935.
 PA-AA, R78553, Türkei, Nr.4, Bd.1, Berlin, 15 Oktober 1928.
 PA-AA, R78553, Türkei Nr. 4, Bd.1, 03 April 1929.

PA-AA, R78553, Türkiye, Nr. 4, Bd.1, 20 Juli 1927.

Pascha İzzet, “Denkwürdigkeiten des Marschalls İzzet Pascha”, Klinghardt Karl (Hrsg.), Leipzig 1927.

Resimli Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi

Sanders, Liman von, *Fünf Jahre Türkei*, Berlin 1920.

Süleymanov, Mehman, *Nuri Paşa*, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008.

Stanford, J. Shaw and Ezel, Kural Shaw, “History of the Ottoman Empire and Modern Turkey”, Volume II Reform, *Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge 1977.

Türk, Fahri, “Die Genese der Korruption im Osmanischen Staatssystem”, *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Cilt II, Sayı II, Haziran 2011, ss.55-61, <http://www.esbadergisi.com/images/sayi3/die%20genese.pdf>, 19.02.2018.

Türk Meşhurları Ansiklopedisi

Wiegand, Theodor, *Halbmond im letzten Viertel*, Archäologische Reiseberichte, Bd. 29, Mainz 1985.

